

Friese cultuur in het jonge Koninkrijk

Rede uitgesproken door

Ph.H. Breuker

bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar Friese taal- en letterkunde
aan de Universiteit Leiden op 11 december 2001.

Mijnheer de Rector magnificus, leden van het Curatorium van de leerstoel Fries, zeer gewaardeerde toehoorders,

Het was in 1824 dat De Crane, hoogleraar geschiedenis en Latijn aan het Franeker atheneum, zich tot de gouverneur van Friesland wendde om Joost Halbertsma benoemd te krijgen in de vacature van hoogleraar in de wis- en sterrenkunde. Immers, zo schreef hij, die vakken waren in Franeker al twee eeuwen onafgebroken door Friezen onderwezen.¹ Dat verzoek kan bevreesding wekken. Halbertsma was toen weliswaar bekend als taal- en letterkundige, maar op het gebied van de wis- en sterrenkunde had hij niet van zich laten horen, en dat zou hij ook niet doen.²

Ziedaar in een beeld samengevat de problematiek waarvoor we ons geplaatst zien als we ons een idee willen vormen van de Friese cultuur in het jonge Koninkrijk, dat is te zeggen in de periode van 1815 tot 1830. Cultuur vat ik hier op als de beoefening van kunsten en wetenschappen, Fries als alles wat er op dat gebied in meer of mindere mate specifiek voor Friesland was.

De periode is interessant omdat er toen veel vorm kreeg dat tot op de dag van vandaag de Friese cultuur bepaalt.³ Het is de tijd waarin de Friese literatuur voorgoed begon en het is ook de tijd waarin met de oprichting van het Fries Genootschap de basis voor een geïnstitutionaliseerd onderzoek van de Friese geschiedenis werd gelegd. De tijd waarin belangstelling voor volksverhalen ontstond en ook de tijd van het geloof in een bijzondere geschiktheid van Friezen voor wiskunde.⁴ Tenslotte is het de tijd waarin het zeker werd dat Friesland zijn eens zo beroemde academie niet meer terug zou krijgen.

De periode heeft de nodige aandacht gehad, het laatst nog in het beeldbepalende *Rode tasje* van Jensma,⁵ maar in samenhang zijn de pas genoemde veranderingen en ontwikkelingen nog niet bestudeerd. Er wordt wel gedacht dat academie en oriëntatie op Friese cultuur twee gescheiden werelden waren, meer in het bijzonder dat de Friese cultuur nooit wat dan heet zo provinciaal zou zijn geworden als de academie niet was opgeheven, maar we zullen zien dat het anders zit.⁶ Deze en andere samenhangen als ook elk van de pas genoemde veranderingen afzonderlijk zijn vanuit nieuwe gezichtspunten te beschouwen. Op basis uiteraard van nieuw bronnenmateriaal. Als ik me namelijk op dit moment van afscheid een credo voor historisch onderzoek mag permitteren, dan is het dit: zoekt, tot ge niet meer kunt vinden en sluit dan pas af met verklarende veronderstellingen.

Ter oriëntatie in wat volgen gaat, geef ik vooraf de periodisering zoals die zich in de loop van het onderzoek aan me opdrong en die ik hierna gebruik om het betoog te structureren. Ze bestaat uit drie dominanties, die elkaar in tijd opvolgen, deels ook overlappen. Ik begin met de Franeker academie, die tot 1820 het karakter van de Friese cultuur blijkt te bepalen. Zo rond 1810 komt daarnaast echter de belangstelling voor het volksleven op, al staat de academie daar zeker niet geheel buiten. In een

O R D O
L E C T I O N U M
E T
H O R A R U M

Quem, favente Deo, illustris Frisiorum Academiae Professores
post ferias majores anni MDCCLXXXIII.
publice instituent.

H O R A N O N A

HERMANNUS VENEMA

Diebus Lunae & Martis Librum Ezechielis explicare
perget, diebus vero Iovis & Veneris hist. Eccles.
Sec. xvii.

H O R A D E C I M A.

EVERWINUS WASSEBERGH

Selecta capita ex Institutione Interpretis N. T. Ernestina
illustrabit.

H O R A U N D E C I M A.

GADSO COOPMANS

Selectas quasdam Observationes chemicas tradet.

H O R A D U O D E C I M A.

JOHANNES RATELBAND

De variis Methodis Concionandi aget.

H O R A S E C U N D A.

SAMUEL HENRICUS MANGER

Difficiliora quaedam loca V. T. illustrabit.

NICOLAUS YPEY

Principia Chronologiae tradet.

JOANNES SCHRADER

De Vitis veterum Auctorum, qui Latine scripserunt,
exponet, ac meliores editiones indicabit.

H O R A S E C U N D A.

JOANNES VALCKENAER

Selecta quaedam capita Iuris Controversi Romani in-
terpretabitur.

H O R A T E R T I A.

HERMANNUS CANNEGIETER

Difficiliora Iuris capita illustrabit.

JACOBUS GARCIN

Selecta in Stilum Gallicum explicabit.

JOHANN. HENRICUS VERSCHUIR

Selectos Psalmos interpretabitur.

H O R A Q U A R T A.

CHRISTIAN. EVERHARD. DE LILLE

Difficiliores quasdam Physiologiae Medicae Quaestio-
nes pertractabit.

JOHANN. HENRICUS VAN SWINDEN

Selecta Philosophiae loca exponet.

H O R A Q U A R T A.

A D O L P H U S Y P E Y

Diebus Mercurii & Saturni Praecipuas Medicinae Legales quaestiones illustrabit.

F R A N E Q U E R Æ,

Excudit Vidua GULIELMI COULON, Illustr. Frisiae Ordd. atque Eorund. Academ. Typograph. Ordin. 1783.

*De Franeker Academie in haar bloeitijd. Camper woonde en werkte in 1783 ook nog te Franeker
(deze 'ordo lectionum' niet in Postma en Van Sluis 1995; archief De Clercq, Pa 255; GA Amsterdam).*

poging de vereniging van geleerden en liefhebbers te laten herleven zoals die het Franeker uit de jaren van bloei tussen 1765 en 1785 had gekenmerkt, begint dan in 1821/1822 vrij abrupt de opbouw van een nieuwe Friese cultuur.

De academie

De Franeker academie was, zoals bekend, in 1811 opgeheven en in 1815 maar tot op zeer beperkte hoogte in de vorm van een atheneum hersteld. Latere geschiedschrijvers als Brouwer en Kalma hebben, mede door het vlammeende protest dat Albartus Teltling in 1842 liet horen,⁷ de opheffing van het atheneum als de grote ramp voor de Friese cultuur beschouwd en er zelfs de aanleiding in gezocht voor de oprichting van het Frysk Selskip 1844,⁸ maar veel dieper sporen had toch dertig jaar eerder de lang al gevreesde ondergang van de academie getrokken. Dat wordt bijna tastbaar in de sobere vermelding van niets dan de feiten waarmee De Crane voor zichzelf in het toch al zo troosteloze jaar 1812 het vertrek van de ene collega na de andere naar Leiden aantekende,⁹ maar dat is ook anders wel duidelijk. Er is een wereld van verschil tussen de oude academie en het nieuwe atheneum. Aan het atheneum konden geen examens worden gedaan, zelfs geen kandidaats.¹⁰ De studenten kwamen bijna zonder uitzondering alleen nog uit de provincie en wetenschappers groeiden niet uit hen.¹¹ Op De Wal en Claas Mulder na (beiden geboren Friezen), die achtereenvolgens aan het atheneum verbonden waren van 1815 tot 1821 en van 1822 tot 1841, speelden de hoogleraren in de Friese culturele samenleving nauwelijks of geen rol meer.¹² Ze legden ze zich toe op hun vakstudie.¹³

Maar wat bovenal de ondergang in 1811 zo aangrijpend moet hebben gemaakt was het feit dat die volgde op een periode van ongekende bloei van letteren en natuurwetenschappen tussen 1765 en 1785.¹⁴ In een appendix laat ik zien waaruit die tot nu toe niet als zodanig onderkende bloei bestond. Ze strekte zich uit tot over het hele land en op bepaalde gebieden tot ver daarbuiten. Van belang in ons verband is dat de academie toen nauw verweven raakte met de Friese samenleving. Er is reden om het belangrijke literaire werk van de Friestalige schrijver Feike van der Ploeg met Schrader in verband te brengen en dat verband is er zeker met ontstaan en bestaan van het Makkumer dichtgenootschap *Konst voedt 's mensen geluk*, het enige in zijn soort in Friesland. In de natuurwetenschappen ontwikkelden Petrus Camper, Nicolaas Ypey en Van Swinden nauwe banden met de Friese samenleving. Het meest spectaculair gebeurde dat in 1780, toen Van Swinden met zijn publicatie over Eise Eisinga's planetarium op het gebied van de werktuigkunde voor Friesland een bijzondere positie binnen de Republiek claimde, in Europees verband zelfs vergelijkbaar met die van Engeland. Maar intensiever nog dan bij sterrenkunde werd de verwevenheid van academie en maatschappij op het gebied van dijkbouw, waterstaat en landbouw.

Daarom konden de betrokkenen nauwelijks geloven dat het in 1811 na jaren van leven tussen hoop en vrees met de academie dan toch voorgoed voorbij was. Het zou nog tot

1820 duren voordat geleerd Friesland zich erbij neerlegde. Talloos zijn de memoriën die universiteit en stad naar de diverse overheden stuurden vanaf het moment dat er serieus gevaar van opheffing dreigde. Dat moment was in 1797. Het besluit tot opheffing viel op de bijeenkomst van de Nationale Vergadering van 24 mei van dat jaar,¹⁵ zij het met een minieme meerderheid van 54 tegen 52 stemmen.¹⁶ Het zou dus nog tot 1811 duren voor het ook inderdaad zover kwam.

De stemuitslag laat zien dat de afgevaardigden gearzeld hebben tussen Groningen en Franeker. Groningen won en dat bleef zo toen daar anders dan in Franeker in 1815 de academie werd hersteld. Epkema, classicus en frisist, gevormd door Schrader en Wassenbergh, mocht dan in 1817 nog wensen dat het atheneum ooit nog eens uit zijn as mocht herrijzen, hij realiseerde zich dat het 'hoc Groninga velit' van Schrader uit 1773 maar al te zeer door de uitkomst bewaarheid was,¹⁷ namelijk de roof van de schatten van Franeker, waar dan nog slechts gras op de heilige daken zou groeien.¹⁸ Het waren vooral Wassenbergh en president-curator Camper, zoon van Petrus, die zich weerden. Na de opheffing wendde Wassenbergh zich tot tweemaal toe namens de senaat tot Humalda, de gouverneur, eerst in 1813 om herstel van de academie te bepleiten, toen in 1814 om het naderende onheil van een atheneum te keren.¹⁹ Met de dood van Camper, de onvermoeibare ijveraar voor herstel, kwam er in 1820 aan de pogingen definitief een einde.²⁰ Na het overlijden van de geleerde Stinstra in datzelfde jaar 1820 waren Wassenbergh en Epkema nog de enigen die nog enkele jaren uit eigen ervaring de herinnering aan de achttiende-eeuwse bloei van de academie levend hielden.²¹ De natuurwetenschappers uit die tijd waren toen al overleden of overleden kort erna.

Het was uiteraard niet alleen de keuze voor Groningen die Franeker niet langer levensvatbaar maakte. Daar kwam nog iets anders bij. Spoedig na 1800 riep de nationale overheid organisaties op vele gebieden van de maatschappij in het leven. Er moest een nieuwe, centraal geleide samenleving opgebouwd worden. Daartoe werden provinciegewijs commissies ingesteld voor onderwijs, landbouw en geneeskunde²² en er kwamen rechtbanken en gemeenteraden. Het waren niet langer hoogleraren meer die ingeschakeld werden om de problemen op te lossen, maar ambtenaren en vooral vooraanstaande personen uit het maatschappelijk leven. De tijden waren voorbij dat iemand als Petrus Camper zich bijna verontschuldigde tegenover de Friese regenten dat hij het aangedurfd had om voor de oplossing van een economisch probleem (de uitvoer van hooi namelijk) een maatschappij van tien leden op te richten. Dat was nog in 1781.²³ Veertig jaar later waren de rollen omgekeerd, toen klaagden de regenten dat ze niets meer in te brengen hadden. De gouverneur verzocht in 1820 zelfs of ze in Den Haag geen plaats hadden voor de voortvarende onderwijshervormer en schoolopziener ds. H.W.C.A. Visser, die "allergevaarlijkste geestelijke."²⁴ Daarom zijn Kloek en Mijnhardt wat al te zuinig met hun inschatting van belang en effect van de centrale overheid.²⁵

Centrale figuren in Friesland werden op landbouwgebied griffier van de rechtbank van eerste aanleg te Leeuwarden, D.H. Beucker Andreae, voor geneeskunde de

Leeuwarder arts J. Vitringa Coulon en voor lager onderwijs de pas genoemde ds. Visser.²⁶ Hoeveel maatschappelijke verantwoordelijkheden iemand niet in één persoon kon verenigen, kan het voorbeeld van Beucker Andreae laten zien. Bij zijn overlijden in 1828 was hij naast griffier: president van de Commissie voor de statistiek in Friesland (sinds 1827); president van het departement Leeuwarden van de Nederlandsche huishoudelijke maatschappij te Haarlem (sinds 1821); secretaris van de Commissie van landbouw in Friesland (sinds 1822); honorair lid van de Maatschappij van weldadigheid (sinds 1818); lid van de raad van de stad Leeuwarden (sinds 1821) en mede-curator van de Latijnse scholen (sinds 1816).²⁷ Uiteraard was hij ook meermalen bestuurslid van het plaatselijke Nut, maar het maatschappelijke belang van die instelling lijkt me nogal overschat. Het Nut is toch vooral vergelijkbaar met een serviceclub.²⁸

Men was zich aan de academie uiteraard van deze ontwikkeling bewust. In een rapport van het curatorium over stand en toekomst van de Franeker academie wordt in 1803 als een van de oorzaken van verval dan ook de centralisatie genoemd. De nieuw ingevoerde commissies, zo heet het, 'onderkruipen de bemoeijingen van het Departementaal Bestuur of ondermijnen het gezag der universiteit, wie voormaals of aan Curatoren zulk eene taak was opgedragen.'²⁹

Interessant is nu om te zien hoe de academie probeerde om weer tot bloei te komen. Voor hen die de jaren 1765 tot 1785 nog hadden meegemaakt, moet het verval dat in 1785 begon, nog lange tijd niets anders dan een incident hebben geleken, slechts het gevolg van de politieke rampspoeden die erop volgden. Met inspanning van allen moest het in beter tijden wel weer zijn weg te werken.

Laten we eerst naar de letteren kijken. Uiteraard bleven ook na 1785 nieuwe studenten nog wel een tijdlang doorgaan met poëtiseren. Het museumstuk van de inmiddels al lang verdwenen school van Schrader moet mr. Jan Pan zijn geweest.³⁰ Dat konden ze ook doen omdat ze in Wassenbergh een waardig opvolger van Schrader vonden.³¹ Ook Wassenbergh stond zijn leven lang pal voor het Latijn als taal op de academie, maar meer dan Schrader zou hij toch het Nederlands in zijn colleges en in bijeenkomsten bij hem thuis betrekken. In 1790 vroeg hij curatoren zelfs toestemming een college in de Nederlandse taal- en letterkunde te mogen geven, omdat de 'beschaafde kennis onser moederspraake' nogal te wensen overliet.³² Ook voor het Fries vroeg hij aandacht.³³ Zeker al rond 1785 (toen hij nog zelf aan uitgave van het werk van de dichter dacht) had hij Gysbert Japix met studenten behandeld, zij het waarschijnlijk niet op college, en in 1793 had hij een onderzoek naar klassieke elementen in dat werk gepubliceerd. Ook gaf hij in 1806 nog een voorbeeldig commentaar op een gedicht uit. Ook op taalkundig gebied publiceerde hij over het Fries, in 1774 bijvoorbeeld al over namen en later over spreekwoorden.³⁴ Dat was allemaal pionierswerk. Ook waren het de academie en later ook het atheneum die belangstelling probeerden te wekken voor de beoefening van de Friese geschiedenis.³⁵ Omstreeks 1820 stelde J.M. van Beyma, de latere eerste voorzitter van het Friesch Genootschap, voor om te

Franeker “een Museum voor Friesche oudheden en Kamer van genealogische en heraldische aantekeningen” in te richten, waarvan de directie zich zo nodig zou kunnen laten adviseren door de hoogleraar in de Historiën. Dat was sinds 1817 De Crane, die daarom op zijn minst in het plan gekend moet zijn.³⁶ Zelf had deze in 1815 zijn voorstel uit 1808 gepubliceerd om te komen tot afzonderlijke geschiedenissen van alle gewesten ten tijde van de Republiek. Wagenaar was te Hollands. Hij deed dat aan een niet nader genoemd Genootschap van wetenschappen, dat hij met de coördinatie van de uitvoering wilde belasten.³⁷ Nog weer eerder, in 1790, had Wassenbergh al gepleit voor de oprichting van een Fries genootschap dat de oorsprong, de taal, de oudheden, de geschiedenis en de wetten van Friesland zou bestuderen.³⁸

Ook op het gebied van de natuurwetenschappen werden pogingen in het werk gesteld om in nauwe aansluiting bij de Friese samenleving de oude glorie weer te herstellen. Het inspelen op de nieuwe, utilitaristische wetenschapsopvattingen waarmee dat nagestreefd werd, was overigens in deze tijd ook kenmerkend voor Groningen. Deze landelijke uitzonderingspositie van de beide noordelijke academies is wel in verband gebracht met de dreiging van opheffing,³⁹ maar die was er evenzeer voor Harderwijk en Utrecht. Daarom moeten er ook nog andere factoren zijn geweest, als bijvoorbeeld een sterkere regionale verankering, het ontbreken van geleerde natuurwetenschappelijke genootschappen in het noorden⁴⁰ en onderlinge rivaliteit. In Franeker was het vooral curator Camper die de roem weer trachtte te herstellen. Daartoe stelde hij in 1803 een Plan tot verbetering op, dat hij baseerde op wat er in Jena en Göttingen

Rapenburg met op het Academiegebouw de grote koepel van de Sterrenwacht, gebouwd voor de telescoop van Rienks (steendruk door G.J. Bos naar een tekening van T.C. Bruining; collectie Bodel Nijenhuis, UB Leiden) .

gebeurde.⁴¹ In de hoop dat de academie de aansluiting op maatschappelijke ontwikkelingen weer zou terugwinnen, legde hij de nadruk op het grote belang van wat hij nuttige voorzieningen noemde.⁴² Hij stond daarmee volop in de discussie van zijn tijd over de gewenste hervormingen aan de universiteiten.⁴³

Moest Franeker in 1807 met het vertrek van medicus Joh. Mulder naar Groningen juist op het punt van vermaatschappelijking een gevoelig verlies lijden,⁴⁴ in hetzelfde jaar deed zich toch nog een kans voor om althans iets van de plannen te realiseren. Dat was toen Ekama voor natuur- en sterrenkunde werd benoemd. Met die benoeming moet men nog even op een nieuw wonder gehoopt hebben. Camper had al alles in het werk gesteld om een observatorium te mogen bouwen en vroeg nu ook een zeevaartschool in te mogen richten.⁴⁵

Het lot leek Franeker goed gezind. Nog geen jaar na zijn benoeming maakte D.H. Beucker Andreae, vriend uit zijn studententijd, Ekama opmerkelijk op een bijzonder talent. Dat was Sieds Rienks,⁴⁶ een boer die telescopen bouwde.⁴⁷ Andreae kende Rienks als inwoner van de gemeente waar hij toen drost was.⁴⁸ De dingen gingen nu vlug. Op "bijzonder verzoek," mogelijk van koning Lodewijk Napoleon zelf, stelde Ekama enkele weken later samen met collega (en oom) De Crane al een rapport over Rienks en andere Friese wiskundigen op.⁴⁹ Dat leidde ertoe dat de koning Rienks in 1810 opdracht gaf een telescoop te bouwen.⁵⁰ De Friese wens sloot ongetwijfeld goed aan bij de uitgesproken utilitaristische wetenschapsopvatting van de koning. Hij wilde de natuurwetenschappen in dienst van het Nederlandse volk stellen.⁵¹

Ekama had inmiddels in 1809 zijn inaugurele rede gehouden over de bijzondere aanleg van Friezen voor wiskunde. Men kan de schouders ophalen over het verband dat hij met de luchtgesteldheid legde,⁵² feit is dat Friesland in zijn tijd 'een indrukwekkend aantal telescopenbouwers heeft voortgebracht. Van alle instrumentmakers die in de late achttiende en vroege negentiende eeuw in Nederland spiegeltelescopen vervaardigd hebben, kwam tweederde uit Friesland.'⁵³

Het is duidelijk dat voor Ekama en anderen als De Crane, Camper en Beucker Andreae hier herleving van het droombeeld van de gouden tijden van Van Swinden en Eisinga wenkte: de bloei van de natuurwetenschappen in Friesland onder een herboren academie. Met neerbuigende of juist kritiekloze lof van Friese autodidacten heeft hun houding minder te maken.

Hoe anders liep het af. Van de opdracht van Lodewijk Napoleon kon niets komen, omdat die aan kant was gezet nog voordat Rienks had kunnen beginnen, maar curator Camper wist in 1817 te bereiken dat koning Willem I Rienks opnieuw opdracht gaf. Ook De Crane heeft zich vlak voordat een besluit genomen werd, nog tot de koning gewend.⁵⁴

Het werd een debacle. Van der Bilt heeft het pijnlijk nauwkeurig uitgezocht, Otterspeer het cynisch samengevat. Maar goed dat hij niet wist hoe het echt zat. Dan had hij de pijlen van zijn spot kunnen richten op de Franeker academie.⁵⁵ Ekama, die inmiddels in Leiden zat, was wel niet het willoos slachtoffer van de verdwazing, maar toch de enige die op de valreep het dreigende debacle heeft voorzien en nog trachten

te voorkomen. Het is Van Swinden geweest die toen de opdracht tot de bouw heeft doorgezet, tegen het advies van Ekama in.⁵⁶

Hiermee sluiten we onze beschouwing over de academie af. We hebben gezien hoe natuurwetenschappen en letteren in Franeker hebben gebloeid en ook hoe nauw de band met de samenleving was. De ontwikkeling van een niet-academische cultuur in Friesland, een cultuur met wis- en sterrenkundige autodidacten en beoefenaars van Friese letteren, was voor een belangrijk deel het werk van de academie. Zó kwam het dus, dat De Crane in 1824 vroeg of Joost Halbertsma geen hoogleraar kon worden. Als het dan met de academie niet had willen lukken, dan nog maar eens aan het athe-neum geprobeerd.

Volksverhalen

De Romantiek met haar historische mystiek bracht ook en juist in Friesland belangstelling voor het volksleven.⁵⁷ De Friezen werden gezien als een onverbasterd volk, dat de oude Nederlandse oercultuur ononderbroken had bewaard.⁵⁸ Woorden als “het Friese volk” kregen een bijna magische klank, want daarin lag het geheim van verre Germaanse verbanden besloten.

Geen wonder dat juist in Friesland Jacob Grimm veel invloed kon krijgen, zowel op het gebied van de historische taalstudie als op dat van volksverleveringen.⁵⁹ Voorbij was de tijd dat wereldburgerschap de geesten kon bewegen. Dat was iets van de Franse tijd geweest (men leze de enthousiaste verhandeling van N.G. van Kampen uit 1810 erop na),⁶⁰ nu ging het erom een eigen “nationaliteit” op te bouwen.⁶¹

In Friesland was het Joost Halbertsma die dat deed. Heel zijn streven was erop gericht de rijkdom van het oeroude, bijna uitgestorven Fries te laten zien, om als een tweede Ossian op de grens der tijden, deze ‘grijze dochter der Germaansche oudheid nog enigen tijd het verder doorglippen te beletten.’⁶²

Zijn belangstelling was in de eerste plaats volkskundig gericht, ook in zijn taalstudie. In de volkstaal waren de sporen van eeuwenoud volksleven bewaard (daarom had hij zo’n hekel aan het deftige Hollands van Siegenbeek), de taal (wie kent zijn uitspraak niet?) was de ziel der natie, zij was de natie zelve.⁶³ Het ging er maar om, de “genius” van de taal op te sporen. Criticus Knoop Coopmans wees er overigens terecht op dat Halbertsma’s kijk op de werkelijkheid het verlies van alle individualiteit in behandelde figuren en gebeurtenissen inhield.⁶⁴

Wat de briljante Halbertsma in internationaal kader ontwikkelde, deed Paulus Scheltema dicht bij huis.⁶⁵ Ook Scheltema, die geen volksverhalen verzamelde maar ze zelf bedacht, stond onder invloed van Grimm.⁶⁶ Men zal de naam van deze rentenierboer uit Franeker niet meer in Friese overzichten en geschiedenissen tegenkomen. Toch heeft tussen 1815 en 1822 niemand meer Fries geschreven dan hij en hij deed dat onderhoudend en beeldend. Zo produceerde hij onder meer twaalfduizend, vaak

weelderig aangeklede spreekwoorden, een zeventiende-eeuwse boerenbruiloft en ook een wet op het koolzaaddorsen, de *Tesck-laow*.⁶⁷ Het probleem is dat zijn werk meest slechts in handschrift bewaard is gebleven en dat dan nog in vele steeds weer iets andere afschriften (die hij slim als hij was, naar liefhebbers van Friese oudheden stuurde). Die liefhebbers vroegen hem trouwens om verhalen, Halbertsma bijvoorbeeld, of zijn broer, de bekende Jacobus Scheltema, ook Wassenbergh waarschijnlijk, en buurman De Crane, en allemaal geloofden ze hem meer of minder. Alleen Epkema besloot in het geval van de *Tesck-laow* uit handschriftvergelijking tot bedrog. Zo schiep Scheltema een beeld van de Friezen dat aan de verwachtingen voldeed. In een recensie van de *Tesck-laow* in het *Letterkundig magazijn* van 1823 heet het dat Ympte Klaaszoon, de halfgefingeerde koolbaas, “ons den eerlijken altijd getrouwen, maar ook eigenzinnigen aard der nog onverbasterde Friezen” doet kennen.⁶⁸

Te controleren was hij moeilijk, want wie kende het vroegere volksleven? En wie zou het trouwens beter kennen dan deze oudboer, die op de latijnse school was geweest? Als het begrip ‘invented history’ op iemand van toepassing is, dan wel op hem. Zijn recept blijkt steeds dat hij de waarheid uit boeken zelf met waarschijnlijkheid aanvulde. Tot op de dag van vandaag worden zijn inmiddels al lang geanonimiseerde verhalen en anecdoten doorverteld en gepubliceerd, net alsof ze uit de mist der tijden zouden komen.⁶⁹

Op zijn beurt heeft Scheltema niemand minder dan ds. Visser tot onderzoek van Friese volksverhalen aangezet. Visser kreeg in 1818, toen hij tot de samenstelling van een *Aardrijkskunde van Vriesland, voor de scholen* onderwijzers vragen over hun dorp had voorgelegd,⁷⁰ van een van hen een afschrift van een redactie van de *Tesck-laow* toegezonden. Dat was van de schoolmeester van Achlum, het dorp waar volgens Scheltema’s voorstelling van zaken de *Tesck-laow* zou zijn opgetekend.⁷¹ Het gevolg was dat hij kort daarna een oproep in de *Algemeene konst- en letterbode* plaatste, om hem behalve inlichtingen over dorpen nu ook “mededeeling [te doen] van alle volksverhalen, welke omtrent de oude geschiedenis en den vroegeren toestand van dezen of genen oord van Vriesland in omloop zijn, ofschoon zij ook het voorkomen van verandering mogen hebben.”⁷² Of hij veel reacties heeft gehad, valt te betwijfelen. Behalve van Achlum zijn antwoorden in elk geval niet bewaard.⁷³ Er waren gewoon geen volksverhalen.

Het zoeken ernaar raakte in de jaren twintig op de achtergrond. Toen was er meer belangstelling voor geleerde geschiedenis. Maar in de jaren veertig zou het verhevigd terugkomen,⁷⁴ nu met meer succes en dat niet in de laatste plaats doordat de verhalen van Scheltema inmiddels voor volksverhalen werden gehouden.

De Beweging van 1822

Maar het was niet allemaal stilstand of afscheid rond 1820, integendeel. Om te beginnen werd er herdacht en feestgevierd. Even afgezien van de feestelijkheden in 1820 bij de onthulling van een monument voor Nieuwold, de onderwijshervormer,⁷⁵ was

Wassenbergh het middelpunt van het eerste van al die Fries-nationaal opgezette feesten en huldigingen. Wassenbergh was de academische latinist, maar ook de Fries-nationale frisist. Het was juist als frisist dat er in 1821 alle aanleiding ontstond om hem naar voren te halen, omdat toen de nieuwe uitgave van het werk van Gysbert Japix van de hand van zijn oudleerling Epkema op het punt van uitkomen stond.⁷⁶ In juni 1821 werd plechtig en feestelijk herdacht dat hij vijftig jaar hoogleraar was geweest. Hoezeer echter de herdenking maar een middel was om iets anders te bereiken, blijkt wel als men weet dat hij in 1821 geen vijftig, maar al vierenvijftig jaar hoogleraar was. Gouverneur Humalda huurde een schip af en ging er met een gezelschap van geleerden en bestuurders mee van Leeuwarden naar Franeker. Onder de genodigden waren Beucker Andreae en Joost Halbertsma. Zij overnachtten samen bij De Crane.⁷⁷ Volgens de verslaggever (waarschijnlijk De Crane) ging het om een ‘in haren aanleg eenvoudige plegtigheid, naar den echten aard der Vriezen,’ die echter door de van heinde en verre toegestroomde menigte van allerlei rang en stand ‘tot een waar Nationaal feest’ uitgroeide.⁷⁸

Een jaar later, in oktober 1822, nodigde de “keurig kenner en liefhebber van de krachtige talen der Vriezen en Romeinen” zoals Humalda dan heet, professoren “met een uitgelezen gezelschap van beminnaars der geleerdheid en beoefenaars der oude letteren, in de hoofdstad woonachtig,” op een maaltijd bij hem thuis uit.⁷⁹ Wassenbergh, die daar uiteraard ook bij was, werd het symbool van een nieuwe, ambitieuze beweging.

Een beweging, want deze feesten stonden niet op zichzelf. Het was de tijd van nationale feesten en herdenkingen, niet alleen in Friesland, maar dat lijkt er toch wel flink aan mee gedaan hebben. Jan Bank heeft ze in ons land bekend gemaakt als uitingen van cultureel nationalisme.⁸⁰ In dezelfde jaren waren er ook nog huldigingen voor Gysbert Japix (1823) en voor Eise Eisinga (1827). Eisinga’s huldiging was zeker bedoeld om de belangstelling voor natuurwetenschappen in Friesland te bevorderen, maar die vonden geen academische voedingsbodem meer en waren meer en meer een zaak geworden van uitsluitend autodidacten.⁸¹ Ook gaf die huldiging gelegenheid om met de aanbidding van het portret dat Van der Kooi van Eisinga had gemaakt, de Friese schilderkunst te stimuleren. Gefaciliteerd door curator Camper had Van der Kooi in de tijd dat hij lector in de tekenkunst aan de academie was (dat was van 1798 tot 1811) landelijk naam als portret- en genreschilder gemaakt. In 1818 had hij zelfs opdracht gekregen een portret van de koning te schilderen.⁸²

Centrale figuur in de organisatie van al die huldigingen, herdenkingen en feesten was steeds Humalda, de gouverneur van Friesland. Hij was nog uit de tijd van Schrader en Van Swinden en had zelf college bij hen gelopen. Ook zijn inzet (of kunnen we misschien beter zeggen: het inzetten van hem?) kunnen we daarom zien als een poging om de gouden tijden van weleer in nieuwe vormen te laten herleven. Het ging er kennelijk om kunsten en wetenschappen in het eigen Friesland hoog te houden.⁸³ Die wil, een cultuur van niveau te ontwikkelen, werd gedragen door de behoefte om in het jonge Koninkrijk een eigen bijdrage te leveren aan de wederopbouw van een natio-

naal-Nederlandse cultuur. Dat jonge Koninkrijk mat zich graag met Oud-Nederland, waarmee de zo bloeiende jonge Republiek uit de zeventiende eeuw werd bedoeld.⁸⁴

Dat lukte wat Friesland betreft ook: de Beweging van 1822 werd geboren.⁸⁵ Voordat ik laat zien wat die inhield, moet ik eerst nog de ontoereikendheid signaleren van de School van Wassenbergh als begrip om de veranderingen te verklaren. Het werd in 1915 door Wumkes geïntroduceerd om de toenemende beoefening van het Fries na 1800 te verklaren zonder dat hij een caesuur in 1822 onderscheidde⁸⁶ en dat deden evenmin zij die het sindsdien gebruikten. Inderdaad zijn er veel leerlingen van Wassenbergh onder de beoefenaren van het Fries, maar dan toch vooral in de jaren voor 1820. Zij die na 1820 naar voren kwamen, zoals Telting en Ankringa, zie ik niet als leerlingen van Wassenbergh maar als leden van de letterkundige club Constanter, die in 1819 werd opgericht. Het was in die kring, dat zij zich als dichters ontwikkelden. Een ander bezwaar tegen de bruikbaarheid van de term is het feit dat de Halbertsma's en Posthumus elders gestudeerd hadden en dat waren toch de belangrijkste schrijvers van na 1820. Dat geldt ook voor de wetenschappers: Joost Halbertsma, nu als taalhistoricus, en de historici Amersfoordt en Van Leeuwen. Bij zoveel nieuw talent lijkt het gezocht om wie er dan nog overblijven: Epkema, De Crane, ds. Visser en de dichter Salverda, afhankelijk van Wassenbergh te maken. Eerder zal het zo zijn geweest dat zij in het nieuwe elan deelden.⁸⁷

De Beweging van 1822, dus. Plotseling debuteerden tegelijk allemaal belangrijke nieuwe schrijvers in het Fries: Posthumus, Salverda en de Halbertsma's. Met Wassenbergh als boegbeeld braken ze met de traditie van grappigheid die Friestalig werk tot dan toe meest kenmerkte.⁸⁸ Voor hen was de taal niet langer iets voor de liefhebberij, maar een volwaardige cultuurvorm naast het Nederlands. Zij zouden volhouden en de Friese literatuur blijvend een gezicht geven. En niet alleen de literatuur, ook de wetenschap van Friesland en het Fries kwam van de grond en ook aan de wetenschapsbeoefening zou geen eind meer komen. Joost Halbertsma debuteerde als taalhistoricus in hetzelfde jaar 1822, Visser en Amersfoordt begonnen twee jaar later in boekvorm hun bronnen-publicatie *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis, oudheid- en taalkunde*, Van Leeuwen kwam in 1825 met een plan voor een Friese geschiedenis, en toen dat om het geld niet door kon gaan en bovendien Visser in 1826 overleed, werd in 1827 het Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde opgericht. Drijvende kracht achter de oprichting lijkt een kring van burgers uit Franeker. Onder de oprichters is daar namelijk een concentratie. Maar liefst acht van de eenentwintig kwamen uit de stad of haar onmiddellijke omgeving. Ook de voorzitter werd iemand uit Franeker (eerst Van Beyma, het volgende jaar al De Crane), terwijl secretaris Telting, in 1830 Binkes opgevolgd, toen nog wel in Leeuwarden woonde, maar zijn hart in Franeker had liggen, waarheen hij in 1832 ook verhuisde.⁸⁹ Die kring werd niet gevormd door de hoogleraren van het atheneum. Van hen behoorden alleen De Crane en Mulder tot de acht. Eerder is die te begrijpen als een groep van liefhebbers die terugverlangde naar de tijd toen hun stad nog een centrum van wetenschap was

en hun eigen Coopmans en Ypeys er mede vorm aan gaven. Mulders vader (zelf ook weer uit Franeker) had er ook deel van uitgemaakt, en zij het dan niet als hoogleraar, ook de vaders van Banga, Beyma, Telting, Romar, Scheltema en Freerk Fontein. Het zegt ook wat over de kracht van dat culturele milieu dat Joost Halbertsma, toen het in 1828 tussen hen nog goed was, Bowring ('onderzoeker der taal en bijzonderheden van Friesland') juist bij zijn vrienden in datzelfde Franeker voorzag van een introductie ter verkrijging van inlichtingen, Fontein te Salwerd in de klokslag voorop.⁹⁰

Deze Fontein (1777-1843) lijkt mij van allen de centrale figuur achter de oprichting. Hij was het die samen met de Snekers Amersfoordt en Binkes de uitnodiging tot oprichting liet uitgaan,⁹¹ Georgius Coopmans (de vader van Gadso) en Pieter Stinstra waren ooms van hem⁹² en Camper had veel samengewerkt met zijn vader Dirk en zijn grootvader Reiner Fontein, ook uit Franeker.⁹³ Ook Van Swinden onderhield voor zijn wetenschappelijke waarnemingen vriendschappelijke contacten met die twee.⁹⁴ Daarom denk ik dat samen met het nieuwe elan van de jaren twintig ook het verdwijnen van de academie veel heeft bijgedragen tot de oprichting van het Friesch Genootschap. Mensen als Fontein moeten er een mogelijkheid in gezien hebben om in Friesland weer een bloeiende vereniging van geleerden en liefhebbers tot stand te brengen, zoals ze die zo goed gekend hadden in hun jeugd.⁹⁵

Het is niet nodig om de ontwikkelingen in de loop van de jaren twintig nog te volgen: dat is elders al gedaan.⁹⁶ Wat echter aandacht verdient is de tegenstelling die in de loop van die jaren tussen Joost Halbertsma enerzijds en zowel Constanter als het Friesch genootschap anderzijds aan het licht kwam en die samenwerking uitsloot. De bom barstte in 1829, toen het conflict werd uitgevochten op de figuur van de Engelsman John Bowring. Hij was in oktober van het jaar ervoor na Holland ook Friesland komen bezoeken.⁹⁷ Tot Jensma in het *Rode tasje* als eigenlijke partijen in het conflict Halbertsma en de Nederlandse literaire genootschapswereld aanwees, werd algemeen gedacht dat het ging tussen Halbertsma en Bowring zelf.⁹⁸ Jensma heeft zeker gelijk, maar anders dan hij denk ik niet dat het de onzekerheid omtrent het eigen nut van die genootschapswereld was die Halbertsma tegenstond, maar de onbenulligheid ervan en dan in het bijzonder van de Constanterianen. Het is de moeite waard om bij het conflict stil te staan omdat we er beter dan tot nu toe de literaire opvattingen van Joost Halbertsma uit leren kennen en er ook beter zicht door krijgen op het bijzondere van de zo belangrijke *Lapekoer*.

Eerst iets over de belangrijkste bron van ergernis, het besloten letterkundig gezelschap Constanter, dat in 1819 was opgericht en waarvan naast de toen bekende Nederlandstalige dichters C.P.E. Robidé van der Aa⁹⁹ en A. van Halmael (die graag Friese stof voor zijn historische dichtstukken koos), ook Ankringa (die wel eens een Fries gedicht schreef) en sinds 1827 Telting en Jacob Roorda lid waren. Met hen werd het Friestalige element zeer versterkt. Telting ontwikkelde zich tot een geduchte con-

current van Halbertsma. Ook hij hield zich bezig met de studie van het Fries¹⁰⁰ en via zijn vriend en medelid van Constanter, de uitgever G.T.N. Suringar, bezorgde hij in 1834 de poëzie van Salverda. Bovendien werd hij in 1830 secretaris van het Friesch Genootschap. Uit naam van Ankringa zou hij in juni 1828 in het Friesch Genootschap het voorstel doen om een Friestalig jaarboekje “voor de beschaafde stand” uit te geven.¹⁰¹ “Het oogmerk [was] om, (niet aan de Landbewoners, maar) aan de Stedelingen smaak voor hunne te veel vergetene Moedertaal in te boezemen.”¹⁰² Het ook inderdaad ten uitvoer gebrachte plan leidde tot het *Friesch Jierboekje(n)*, dat het volhield tot 1835.

Nu dan het conflict. Bowring werd in kringen van Constanter verheerlijkt als de grote kenner van de historische wortels van de Friese taal. Hij had al vele literaire bloemlezingen uit kleine Europese talen in het Engels uitgebracht, en nu gaf hij er ook een uit van de Friese, samen met een geschiedenis van de Friese literatuur. Hij werd erelid van Constanter, lid van het Friesch Genootschap en kreeg een eredoctoraat in Groningen. Ongetwijfeld heeft bij Halbertsma afgunst over zoveel waardering meegeënspeeld. Hij, Halbertsma, had twintig jaar lang al studie van oude Germaanse talen gemaakt en zou bij wat hij al gegeven had, binnen vijf jaar met nog veel meer resultaten komen,¹⁰³ maar Bowring, wat had die eigenlijk gedaan? “Door wat doorwrocht werk heeft hij toch epoëe gemaakt? Och, in de geleerde wereld is hij, wat zijne werken betreft, zo veel ik weet niets,” zo smaalde hij anoniem in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van april 1829.¹⁰⁴

Afgunst moet hij ook hebben gevoeld tegenover Constanter zelf, dat via het Friesch Genootschap met het Friestalig *Jierboekjen* kwam.¹⁰⁵ De eerste jaargang verscheen vlak voor kerstmis 1828. En bij die afgunst en rivaliteit moet woede zijn gekomen, toen broer Eeltje in diezelfde decembermaand in kringen die binnen Constanter gezocht moeten worden, wat laatdunkend werd aangeduid als “de luimige schrijver, die zo zeer den geest der landlieden weet te vatten.” Zelf noemden ze zich beoefenaren van dichtkunst en fraaie letteren, die ‘bevallige offers op de altaren van Apollo’ brachten.¹⁰⁶ Het bericht waar deze literaire positiebepaling in stond, kan Joost niet onbekend gebleven zijn. Het ging over het bezoek van Bowring aan Friesland. Hij moet erover geschreven hebben aan zijn vriend Posthumus, die zelf een uitstekende verhouding met Bowring had. Deze kwalificeerde in een brief van februari 1829 aan Joost de Constanterkring als: “onstumpers, duodecimo genieën en schreeuwers in de steden.”¹⁰⁷ Met dat duodecimo verwees hij naar het formaat van het *Jierboekjen*. Daartoe aangespoord door broer Eeltje,¹⁰⁸ lijkt Joost nu direct begonnen te zijn aan de samenstelling van een nieuwe, veel grotere uitgave van de *Lapekoer*, ook al moest hij eerst nog zijn *Geslacht der Van Haren’s* afmaken.¹⁰⁹ In de voorrede op dat werk stelt hij het voor of zou hij al vanaf de eerste verschijning van de *Lape koer* in 1822 op een nieuwe uitgave hebben toegewerkt, maar er is verder niets dat daarop wijst. En wat Eeltje betreft: Ankringa en Telting hadden in september 1828 na het uitblijven van inzendingen juist dankzij zijn toezegging een bijdrage te leveren, hun plannen toch doorgezet.¹¹⁰ Eeltje leverde inderdaad iets voor de eerste jaargang en zou later nog een

paar keer vrij onbetekende stukjes insturen, maar Joost droeg alleen in 1830 een wel zeer kort stukje bij en deed toen ook de toezegging mee te werken aan een regeling van de spelling.¹¹¹ Dat had hij zeker niet gedaan als hij niet tegelijk de afschriften had gekregen die Bowring inmiddels van de Juniana in Oxford voor het Genootschap had laten maken.¹¹²

Groter verschil dan tussen het *Jierboeckjen* en de bijdragen van Joost aan de nieuwe *Lapekoer* is moeilijk denkbaar. Met Eeltje deelden de dichters van het *Jierboeckjen* de toen algemeen in ons land heersende voorkeur voor naïveteit en intimiteit,¹¹³ maar archaïseren deed Eeltje niet en hem lukte het gevoelige snaren ook inderdaad te raken. Het was ook niet waar dat Eeltje alleen landlieden bekoorde.¹¹⁴ *De Lapekoer* was dubbel zo dik en overtrof het *Jierboeckjen* verre in geestigheid, levendigheid van voorstelling en taalgebruik. Teltling hoorde in de zomer van 1829 dat “de groote Joost Halbertsma [zich had] laten ontvallen dat er in de commissie tot de redactie wel iemand benooidigd was, die het Landfriesch verstond.”¹¹⁵ Maar het Fries in het *Jierboeckjen* is vast niet het enige waar Joost zich smalend over uitgelaten heeft. Voor zijn *Lapekoer* had hij alle registers opengetrokken, intussen commentaar leverend op alles wat hem in eigen tijd bezighield en vooral op wat hem niet zinde.¹¹⁶ Constanter is daar niet bij, althans niet op het eerste gezicht. Men weet het bij Halbertsma immers maar nooit. Schrijft hij over de degelijkheid van het Bolswarder Nut, dan kan hij het Nut elders wel bespotten. Zijn verhaal over geld kan impliciet bedoeld zijn om de dichterlijke bijdragen die op het Nut zo populair waren, op de korrel te nemen. De Constanterianen droegen in het Leeuwarder Nut vaak poëzie bij. Namen noemt Halbertsma dus niet. Hoe weten we dan toch dat hij het in de *Letteroefeningen* en ook in de *Van Haren's* over de rug van Bowring heen op de Constanterianen gemunt had? Welnu, in een tot nog toe onbekende brief van 14 juli 1830 aan Bowring zelf¹¹⁷ (een antwoord op een brief van Bowring aan hem) schreef hij dat diens vrienden hem, Halbertsma, twee misdaden nooit zouden vergeven. De ene was dat hij bevriend was met Bilderdijk, de andere dat hij anders dan zij die “our morality and intellectual civilisation above all nations” stellen, van mening was dat “our national virtues have made room for a sort of domesticated sentimentality.” Onder verwijzing naar een paar bladzijden van zijn *Geslacht der Van Haren's* nam hij - en nu komt het - vervolgens stilzwijgend de pas geciteerde woorden van Posthumus over.

Zoekt men vervolgens die bladzijden op, dan vindt men er een uitval naar een bepaald soort poëzie waartoe ook die van Constanter gerekend kan worden. De bewuste passage is te mooi om niet te citeren. “De Zanggodin onzer dagen is ene zenuwachtige jongedame, die lang op een vreemde kostschool gelegen heeft, en ons nu met een klein schepje van elke wetenschap en veel beweging op haar lijf is t’huis gekomen. Van alledaagsche dingen maakt het kind een bijsteren ophef. Ieder ogenblik valt zij in verrukking, en terwijl het magere schepsel door sterren, ethersferen, vuurkolken en eeuwig[e] sneeuw wil dringen, zijn wij in duizend angsten dat haar zwakke beentjes onder die poging bezwijken zullen. Aan den anderen kant weet zij echter

ook heel zoet te kwijnen, de toekomst tegen te blikken en lesjes te geven bij den eersten tand of de kinder-schoentjes van lieve Coosje; zij kan hare beelden heel fijntjes als gouddraad uittrekken en het gansche menschelijk leven onder een kaartje, of al spelevarende in een schuitje, ten einde brengen. O het is zo gevoeliges, zo subliempjes, wat zij zegt.¹¹⁸ Hier strijden woede en haat om literair onbenul om de voorrang.¹¹⁹ Van Deysel had het kunnen schrijven.

Uiteraard bleef reactie van de kant van Constanter niet uit. Telting, die bezig was de brieven en stukken van Bowring over de Nederlandse en Friese literatuur te vertalen, gaf nu voorrang aan uitgave van wat Bowring over Friesland had geschreven en sprak in zijn voorrede van mei 1829 van “onbeschaamde aantijgingen en verdraaide uitlegingen.”¹²⁰ Iemand (Suringar, de uitgever, wellicht?) voegde in juni aan zijn aankondiging van het werk in de *Arnheemsche Courant* de volgende noot toe: “Te Deventer moet een werk onder handen zijn, waarin een onderzoeklievend taalkenner beweert, de reden te hebben gevonden waarom men in sommige oorden van ons Vaderland den duivel Joost - of Joostje noemt. Wij zien deze bijdragen tot de kennis der woordafleidingen met verlangen tegemoet.”¹²¹ Tussen Halbertsma en Telting, dat wil ook zeggen tussen Halbertsma en het Friesch Genootschap, is het meer dan twintig jaar lang niet meer goed gekomen.

Ik heb de indruk dat Halbertsma ook op het gebied van de wetenschap niet wenste samen te werken, evenmin als hij dat met de literatuur wilde. Van het begin af aan lijkt hij moeite met het Genootschap te hebben gehad, niet pas toen het met plannen voor een *Jierboeckje* kwam. Ook hier lijkt van zijn kant rivaliteit in het spel. In zijn *Hulde aan Gysbert Japiks (II)*, dat maar liefst drie opdrachten bevat (aan de gouverneur, aan Posthumus en aan de weduwen van twee Bolswarder vrienden), rept hij met geen woord over het Genootschap. Wel zijn die opdrachten alle drie gedateerd op 10 juni 1827, toen het Genootschap nog net niet was opgericht, maar het boek verscheen pas op 10 oktober, toen dat inmiddels wel gebeurd was, en toen had hij toch alle tijd gehad om alsnog een blad in te voegen als hij dat had gewild.¹²²

Nauwelijks was het Genootschap opgericht, of hij probeerde op zijn eentje zelf een Fries jaarboek op te zetten.¹²³ Toen hij in april 1828 het plan tot een bezoek aan Oxford had opgevat om er de Juniana te onderzoeken, richtte hij zich niet tot het Genootschap, wat men toch zou kunnen verwachten, maar tot Jacobus Scheltema in Den Haag. Die ried hem overigens inderdaad aan het Genootschap in te schakelen.¹²⁴ Toen het Genootschap mede door bemiddeling van Bowring voortvarend contacten in het buitenland legde, begon ook Halbertsma dat te doen. Van iemand met een kennis en ambitie als hij had men dat wellicht wel eerder mogen verwachten.¹²⁵ En toen tenslotte in 1837 het Genootschap na de beëindiging van het *Friesch Jierboeckjen* met een nieuw (nu Nederlandstalig) tijdschrift begon, *De vrije Fries*, had hij juist ervoor zijn *Overijsselsche almanak* gestart.

Halbertsma koos voor de Friese taal- en letterkunde, het Genootschap (deels misschien juist daardoor ook gedwongen) toenemend eenzijdig voor de Friese geschiedenis. Samen zouden ze de cultuur in Friesland tot op de dag van vandaag voor een belangrijk deel mee gaan bepalen.

Besluit

Dames en heren, het was mij lieflijk samen met u een ogenblik te vertoeven in het oude Franeker, voor mij in het dorpje waar ik opgroeide de stad van mijn kinderjaren. Ik heb u willen laten zien hoe de Friese cultuur in de typische opbouwfeer van het jonge Koninkrijk haar eigen trekken kreeg dankzij de Romantiek en de wil om het verlies van de academie te compenseren, en ook hoe de ontwikkelingen mede bepaald werden door persoonlijke ambities en verhoudingen.

Ik wil nu besluiten met een woord van dank. Die dank geldt in de eerste plaats mijn vrouw, jou Rienkje. Dan hen die deze dag hebben gewild en hen die hem met zijn *seminar* en zijn *Festschrift* tot een feestdag voor mij en de mijnen hebben gemaakt. Wat is daar door velen een werk voor verzet. Dank ook vooral aan u allen, die hier zo talrijk naar toe hebt willen komen.

Dan dank ik de vele collega's die mij het werk hier tot een genoegen hebben gemaakt. Met een aantal van hen heb ik in Friese projecten samen mogen werken of werk ik nog samen. Dat doet een toch al gelukkige kleine zelfstandige goed. Niet minder gaat mijn dank uit naar de studenten met wie ik in de vijftien jaar dat ik hier eerst een hele, en later een halve dag werkte, de vreugde van het samen weten en ontdekken heb ervaren. Het was heel bijzonder.

Ik dank ook de universiteit, die in moeilijke tijden, toen de Friese financiering wegviel, niet gearzeld heeft deze leerstoel toch in stand te houden. Hoe vooruitziend is haar blik geweest, nu kilte het Fries elders in de Randstad omvangt. In die dank wil ik ook graag de Fryske Akademy betrekken. Het is mooi dat het werk wordt voortgezet.

En dan nu de toekomst. Ik hoop dat universiteit en Akademy, Leiden en Leeuwarden, samen nog tot in lengte van jaren Fries hier zijn plaats zullen kunnen laten houden. Het Leidse model, zoals dat nu weer functioneert, lijkt mij m.m. ook voor toepassing in Amsterdam en Groningen aan te bevelen. Het doet recht aan de werkelijke krachtsverhoudingen in de Frisistiek.

Mijn opvolger tenslotte wens ik toe dat het hem gegeven mag worden hier lang te kunnen werken. Hij zal "Fries in Leiden" tot een begrip maken.

Ik heb gezegd

Appendix

Bloei van letteren en natuurwetenschappen aan de Franeker academie, 1765-1785

Het begin laat zich niet op het jaar af nauwkeurig bepalen, maar rond 1765 is de bloei aan alle kanten al zichtbaar.¹²⁶ Vol zelfvertrouwen manifesteerde de academie zich toen, en er was ook wel reden voor. Venema, Cannegieter, Voorda, Nic. Ypey en Schrader hadden zich op hun vakgebied al een grote naam verworven en zouden spoedig Ad. Ypey en Coopmans naast zich vinden. Op de plaats van de beroemde Valckenaer kwam in 1770 Wassenbergh, Brugmans werd in 1766 opgevolgd door Van Swinden. Tot het zelfvertrouwen zal bovendien niet weinig hebben bijgedragen dat velen van hen Friezen waren.

Voordat ik een indruk geef van de bloei tussen 1765 en 1785, moet ik eerst opmerken dat Boeles en ook Jensma van geen bloei spreken en de academie in de achttiende eeuw alleen maar in verval zien raken. Het jaar 1775 is voor hen het eindpunt.¹²⁷

Boeles spreekt van de stralenkans van het Friese Athene die in 1775 ophield met schitteren. Hij laat zich leiden door het dalende aantal inschrijvingen. Dat liep jaarlijks gemiddeld van ruim veertig in de periode 1765 tot 1775 terug tot ruim dertig in de daaropvolgende tien jaren. Ook laat hij de bezuinigingen zwaar wegen die in 1774 werden doorgevoerd. Welbeschouwd vielen die echter nogal mee, want wel zou volgens het toen vastgestelde Plan van menage het aantal hoogleraren van veertien teruggebracht worden tot tien, maar omdat dat via natuurlijk verloop mocht gaan, kon het gebeuren dat er in 1785 nog steeds veertien waren, zij het dat theologie het met één hoogleraar minder moest doen. Daar stond echter tegenover dat inmiddels een lector in botanie en medicijnen was toegevoegd. Bovendien vergeet Boeles dat die bezuiniging bepaald niet onredelijk was. Ze was ingegeven door een stijging van de kosten van maar liefst vijftig procent in nog geen vijfentwintig jaar. Tegen 28 duizend gulden in 1742 stond 42 duizend in 1766.

Letteren

Over de bloei van de letteren kunnen we vrij kort zijn. Heesakkers en ook Guépin hebben immers onlangs nog het bijzondere van Franeker met zijn Schrader in het licht gesteld.¹²⁸ Zijn leerlingen beoefenden de dichtkunst even graag in het Latijn als in het Nederlands, en als het zo uitkwam, ook in het Fries. Op deze uitstraling naar het Fries toe is tot nog toe nauwelijks de aandacht gevestigd.¹²⁹ Het voorbeeld bij uitstek is Wassenbergh, een van Schraders meest begaafde leerlingen, die in 1770 zijn collega werd. Een andere leerling uit dezelfde tijd als Wassenbergh was Feike van der Ploeg. Ook die liet zich bij velerlei academische gelegenheden horen. In de jaren zeventig schreef hij in korte tijd een aantal Friese teksten, die de sluimerende Friese literatuur voor even tot bloei brachten. In geestigheid kennen ze nauwelijks hun weerga. Voor een belangrijk deel hangt die geestigheid samen met het spelen met twee culturen,

een boerse en een intellectuele. Het zou te ver gaan om bij van der Ploeg als Friestalig auteur invloed van Schrader hoofdzaak te noemen, maar dat speelse en afstandelijke treft juist ook altijd in Neolatijnse literatuur. Er liep stellig een lijn naar zijn studententijd in het begin van de jaren zestig te Franeker, toen er door hem en medestudenten als Terpstra, Nota, Conradi, Gadso Coopmans, Joh. Ruardi en Wassenbergh veel lofdichten geschreven werden.¹³⁰ En dan is er de onmiskenbare invloed van Rondaan en Mensonides, ook leerlingen van Schrader, op ontstaan en bloei van het Makkumer dichtgenootschap *Konst voedt 's mensen geluk*, het enige in zijn soort in Friesland, dat bestond van 1773 tot 1777.¹³¹

Tot zover over de bloei. Nu de neergang. Toen Schrader in 1783 overleed, blaakte men in Franeker nog van zelfvertrouwen. Onder hen die ter voorziening in de vacature door de senaat werden aanbevolen, vonden curatoren 'de namen van vijf gebooren Vriesen, mannen vermaard wegens hunne uitmuntende bequaamheit.'¹³² Het zou echter niet lang duren voor de ontnuchtering kwam. Dat opvolger Van Kooten in 1787 om politieke redenen moest verdwijnen, kon nog als een voorbijgaand incident worden opgevat, maar het vertrek het jaar daarop van diens opvolger Nodell naar Rotterdam, maakte wel duidelijk dat een tijdperk was afgesloten. Nodell verkoos namelijk zodra hij maar kon (en dat was binnen een paar maanden) een rectoraat aan het Erasmianum boven een professoraat in Franeker.¹³³

Met Schrader had de bloei haar tijd gehad, al zouden leerlingen als Wassenbergh en Epkema (en in Groningen Arntzenius, Ruardi en Bosscha) het vaandel nog een tijdlang hoog houden.¹³⁴ De oorzaak van de neergang zat echter dieper dan het verlies van Schrader zelf. Dat was het sterk afnemende gebruik van het Latijn uiteraard, maar toch ook iets anders nog. Binnen de klassieke opleiding gingen naar de woorden van Jeronimo de Vries de dichterlijke zwier en verheffing van Burman en Schrader plaats maken voor de wijsgerige vastheid van Wyttenbach.¹³⁵ Maar bovenal: Franeker had eigenlijk boven zijn krachten geleefd, daartoe alleen in staat gesteld door wat ik nu maar kortheidshalve de gunst van de tijd zal noemen.

Schrader had de latiniteit dan nog wel eenmaal tot leven weten te wekken, maar dat was niet vanzelf gegaan. Hij was zich daar ook terdege van bewust. In zijn rede *Pro poetis* uit 1773 had hij het immers over 'wat als schatten door ons met inspanning verkregen is.'¹³⁶

Natuurwetenschappen

Op het gebied van de natuurwetenschappen is daar natuurlijk allereerst het fenomeen Camper. Zijn roem is onlosmakelijk verbonden met Franeker, ook al was hij er slechts hoogleraar van 1751 tot 1755. Dat komt omdat hij er in 1772 weer ging wonen. Slechts een enkele kant van zijn veelzijdige werkzaamheid op natuurwetenschappelijk gebied komt hierna nog ter sprake. Daarom haal ik voor het algemene beeld de woorden aan waarmee Miriam Meijer kort geleden het genie van Camper samenvatte: ' [he] lived the most engaged intellectual life in the natural sciences which Europe had to offer.'¹³⁷

Maar er is ook nog Van Swinden, de man die in de tijd van Lodewijk Napoleon (toen hij al in Amsterdam zat) zou uitgroeien tot wat Kloek en Mijnhardt “de wetenschaps-paus van het koninkrijk” noemen.¹³⁸ Hij maakte in heel Europa naam met zijn meteorologische waarnemingen, wat er in 1781 toe leidde dat de universiteit van Mannheim die van Franeker om advies vroeg toen ze een meteorologisch station wilde oprichten.¹³⁹ Verder gaf Van Swinden in de jaren 1774-1777 met zijn Franeker collega Gadso Coopmans een vertaling met aantekeningen uit van de *Contemplation de la nature* van de Zwitserse geleerde Charles Bonnet, die beschouwd wordt als een van de grondleggers van de moderne biologie.¹⁴⁰

Van Swinden was ook de man die in 1780 het planetarium van Eise Eisinga aan de Nederlandse geleerde wereld bekend maakte. Wat hem in Eisinga aansprak was diens uitzonderlijke begaafdheid als werktuigkundige. Er is daarom, zo stelt hij, alle redenen voor de Friezen om zich op hem te beroemen, zoals de Engelsen dat doen op Harrison en Ferguson, geniale werktuigkundigen, al zijn ze maar timmerman of boer. Friesland, met andere woorden, heeft iemand voortgebracht die op één lijn staat met de grote werktuigkundigen uit het beroemde Engeland.¹⁴¹ Zuidervaart ziet in Van Swindens publicatie de uitdrukking van de “vroeg-romantische wens om een eigen nationale ‘held’ te creëren,”¹⁴² maar ik zou het iets anders willen zien. Wat Van Swinden doet, is voor Friesland een bijzondere positie claimen. In Europa staat het op werktuigkundig gebied samen met Engeland vooraan, in de Republiek staat het alleen aan de top. Zeeland lijkt dat niet op zich te hebben laten zitten, maar vergeefs.¹⁴³

Dan is er de landbouw. Als er één gebied is waarop de Franeker academie toen midden in de eigen maatschappij stond, dan is het wel op het gebied van de landbouw. Hier geen “dissociation des deux savoirs” zoals Frijhoff elders in Europa aanwijst, maar juist verweving van academie en maatschappelijke toepassing.¹⁴⁴ In Franeker vond men in ons land in de jaren zestig de pioniers op landbouwgebied, die naar Engels voorbeeld experimenten uitvoerden en nieuwe machines en andere verbeteringen invoerden. Petrus Camper en David Meese, de hortulanus, waren vaste medewerkers van het eerste landbouwkundig tijdschrift in ons land, dat bestond van 1762 tot 1765 en dat geredigeerd werd door de doopsgezinde predikant van Harlingen, Cornelis van Engelen, en toen het ophield, richtte Camper (die toen in Groningen zat) zelf een maatschappij van landbouw op.¹⁴⁵ Al spoedig daarna stortte hij zich op de inenting tegen de veeppest, waarvoor hij ook weer een maatschappij oprichtte. Hij zou er internationaal naam mee maken, maar ook in Friesland zelf veel navolgers mee winnen. Medicus Georgius Coopmans uit Franeker en collega’s uit andere Friese steden volgden zijn voorbeeld en werkten op hun beurt er weer aan mee dat ook boeren gingen enten. Een van de eersten was de Franeker herenboer Dirk Fontein, een zwager van Coopmans. Ook Van Swinden onderhield voor zijn wetenschappelijke waarnemingen nauw contact met Fontein en diens vader Reiner.¹⁴⁶

En dan ook nog de dijk- en waterbouw. Hier springt de veelzijdige Nic. Ypey eruit. Hij adviseerde de overheid veelvuldig, ook op sterrenkundig, vestingbouwkundig en

economisch gebied. Van Winter noemt van zijn adviezen in het bijzonder het commissie-rapport over de zeeweringen uit 1774, dat een keerpunt betekende in het waterstaatsbeheer in Friesland.¹⁴⁷ In 1774 mengde ook Camper zich in dijkangelegenheden. Mede als gevolg van onenigheid over de publicatie van antwoorden op een prijsvraag uit 1776 over dijkverbetering leidde dat in de jaren 1777-1778 tot onderlinde ruzie en pamflettenstrijd tussen Franeker hoogleraren. Camper weerde zich het meest, maar ook Wassenbergh en Van Swinden deden eraan mee, en ook vader en zoon Ypey waren erin betrokken. De ruzie zou bijna uit het oog kunnen doen verliezen dat het Franeker was dat leiding gaf aan de breed gevoerde discussie over de beste wijze van dijkbouw. Op de prijsvraag bijvoorbeeld kwamen maar liefst 37 antwoorden binnen.¹⁴⁸ De prijs werd gewonnen door Adolf Ypey, de zoon, minstens even veelzijdig als zijn vader en een vruchtbaar auteur bovendien.¹⁴⁹

Er zou meer te noemen zijn, maar het mag ook zo wel duidelijk zijn dat de Franeker academie tussen 1765 en 1785 in Friesland, maar ook daarbuiten, een centrum van breed uitwaaiend toegepast natuurwetenschappelijk onderzoek was. Vlugger dan bij letteren kwam er echter ook hier een eind aan de bloei. Camper, die de politiek boven de wetenschap koos, werd lid van de Raad van State,¹⁵⁰ Van Swinden vertrok naar Amsterdam, en Antonie Brugmans overleed. Dat was allemaal in 1785. Twee jaar later, toen politieke verwickelingen maakten dat ook nog Gadso Coopmans verdween, was het verval compleet.

Maar is het wel juist om de ontwikkeling in termen van verval te beschrijven? We zouden het ook zo kunnen zien: de bloei van de natuurwetenschappen aan de Franeker academie was mogelijk geweest doordat de academie in de positie verkeerde om die wetenschappen in de tijd van hun opkomst naar zich toe te trekken. Die positie was deels te danken aan een lange en sterke traditie¹⁵¹ juist op het gebied van de toegepaste natuurwetenschappen. We hoorden er in het begin al van, toen De Crane voorstelde Joost Halbertsma te benoemen. Voor een ander deel moet ze uiteraard verklaard worden uit de aanwezigheid van Van Swinden, de unieke Camper, Ypey en anderen.

Het waren ook hier echter niet zozeer persoonlijk bepaalde factoren die de neergang veroorzaakten. Fundamentele was dat de natuurwetenschappen inmiddels voor een belangrijk deel niet meer aan de academies, maar in landelijke genootschappen werden beoefend en ontwikkeld. Zo waren er vlak na het midden van de jaren zeventig zelfs twee krachtige genootschappen ontstaan die zich met de bevordering van de landbouw bezig hielden, een in 1776 te Amsterdam en een andere een jaar later te Haarlem, daar als een zelfstandige afdeling van de Hollandsche maatschappij van wetenschappen. Friezen die zich voortaan op de verbetering van de landbouw toelieden, sloten zich bij zulke genootschappen aan.¹⁵² Bovendien namen (zoals we al zagen) landelijke overheidscommissies juist op het gebied van de toegepaste natuurwetenschappen veel taken over. Franeker raakte maatschappelijk en wetenschappelijk geïsoleerd.¹⁵³

Literatuur

- Aerts, R.A.M. en W.E. Krul, Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780-1840, in: P. den Boer (red.), *Beschaving: een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 213-254.
- Bank, J.Th.M., *Het roemrijk vaderland: cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*. Den Haag 1990.
- Berkel, K. van, Natuurwetenschap en cultureel nationalisme in negentiende-eeuws Nederland, in: K. van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur: opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam 1998) 221-239.
- Bilt, J. van der, *De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks: een episode uit de geschiedenis der Leidse en Utrechtse sterrewachten (1821-1846)*. Leiden 1951.
- Boschma, C., *Willem Bartel van der Kooi (1768-1836) en het tekenonderwijs in Friesland*. Leeuwarden 1978.
- Boschma, C., Een vroeg-negentiende-eeuws museumplan, *De vrije Fries* 61 (1981) 77-89.
- Boschma, C., Van der Kooi en het Koninklijk Huis, *De vrije Fries* 62 (1982) 32-36.
- Boschma, C., "Een' pest, die Vrieslands Steeden, en luchtgewest bedorft" : de bestrijding van de pokken, *De vrije Fries* 64 (1984) 68-78.
- Breuker, Ph.H., It Friesch Genootschap, it Friesch Jierboekjen en it Oera Linda Boek: de striid om taelbeoordering tusken 1827 en 1837, *De vrije Fries* 60 (1980) 49-65.
- Breuker, Ph.H., Friesch Jierboekjen (1828-1835), *It Beaken* 43 (1981) 72-86.
- Breuker, Ph.H., Salverda en de Beweging fan 1822, *Hjir* 10 (1981) 14-18.
- Breuker, Ph.H., Fjouwer ûnbekende brieven fan Salverda oan syn utjouwer Suringar, *Hjir* 10 (1981) 22-25.
- Breuker, Ph.H., Freonebrieven fan Telting, *Trotwaer* 14 (1982) 219-233.
- Breuker, Ph.H., De achttjinde-iesuske yninting tsjin de feepst yn West-Europa, in: Ph.H. Breuker en M. Zeeman (red.), *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne* (Leeuwarden 1982) 325-350.
- Breuker, Ph.H., Acht maaie 1774: panyk en Ferljochting, *De vrije Fries* 64 (1984) 26-46.
- Breuker, Ph.H., Feike van der Ploeg (1736-1790) : libben, wurk en plak yn 'e Fryske letterkunde, *De vrije Fries* 66 (1986) 7-23.
- Breuker, Ph.H., *It wurk fan Gysbert Japix: I. Tekst yn facimile, II. Oerlevering en ûntstean*. 2 dln. Leeuwarden 1989.
- Breuker, Ph.H., Kultuer en literatuer yn Fryslân yn it begjin fan de njoggentjinde ieu, *It Beaken* 52 (1990) 18-33.
- Breuker, Ph.H. (ed.), Bruorren Halbertsma, *Rimen en Teltsjes* (1871). Leeuwarden 1993.
- Breuker, Ph.H., De vriendschap tussen Bilderdijk en Halbertsma, *Het Bilderdijk-Museum* 11(1994) 1-14.
- Breuker, Ph.H., Een schets van J.H. Behrns (1803-1883) als taalkundige omstreeks 1840, in: A. van Santen en M. van der Wal (eds.), *Taal in tijd en ruimte: voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden* (Leiden 1997) 153-161.
- Breuker, Ph.H., m.m.v. R.N.H. Boerma, *De Fryske heiligen fan de Halbertsma's*. Leeuwarden 1997.
- Breuker, Ph.H., Eeltsje Halbertsma 1797-1997: in Fryske dichter, *It Beaken* 59 (1997) 195-207.
- Breuker, Ph.H., Der frühe Einfluss von Jacob Grimm in Friesland, insbesondere seine Einwirkung auf die Entstehung des Werkes von Paulus Scheltema, in: *Brüder Grimm Gedenken* 13 (Stuttgart/Leipzig 1999) 150-162.
- Breuker, Ph.H., *Konst voedt 's mensen geluk: it Makkumer dichtgenoatskip (1773-1777)*. Makkum 2000.
- Breuker, Ph.H., It Frysk folksliet, *It Beaken* 63 (2001) 41-56.

- Breuker, Ph.H., Waarom geen Middeleeuwen maar Gysbert Japix? in: M. Mathijssen en J. Leerssen (eds.), *Nationale teksten en de ontwikkeling van de editiewetenschap* (Amsterdam 2002) (te verschijnen) .
- Breuker, Ph.H. en A. Janse, Beelden, in: id. (red.) *Negen eeuwen Friesland-Holland: geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997) 9-66.
- Brouwer, J.H. en J.J. Kalma, *Winst út forlies: fan athenaeum oant Frysk Selskip*. Leeuwarden 1962.
- Buijtenen, M. P. van, *Tema con variazone: rede ... op 30 september 1977 bij de herdenking van het 150-jarig bestaan van het Fries Genootschap*. Z.p.
- Crane, J.W. de, Voorstel ter volmaking der Vaderlandsche geschiedenis, *Mnemosyne* I (1815) 217-226.
- Davids, C.A., Universiteiten, illustre scholen en de verspreiding van technische kennis in Nederland, eind 16e - begin 19e eeuw, *Batavia Academica* 8 (1990) 3-34.
- Dijkstra, G., *Bydrage ta de kennis fan it libben, de persoan en it wurk fan dr. Eeltsje Halbertsma*. Drachten 1946.
- Dykstra, K., Noch eat oer Bowring en de Halbertsma's, in: *Fryske stúdzjes, oanbean oan prof.dr. J.H. Brouwer* (Assen 1960) 213-217.
- Eliëns, T.M., *Kunst, nijverheid, kunstnijverheid: de nationale nijverheidstentoonstellingen als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw*. Zutphen 1990.
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland: economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. 2 dln. Leeuwarden 1973.
- Feitsma, A., Frysk ûnderwiis, taelbifoardering en ideology yn de earste helte fan de 19de ieu, *Philologia Frisica* ao. 1978 (Leeuwarden 1979) 28-70.
- Feitsma, A., *Kroniek van een eeuw universitaire Frisistiek I*. Leeuwarden 1986.
- Feitsma, A., J.H. Brouwer en P. Gerbenzon (eds.), *Waatze Gribberts bruyloft synoptysk mei Teweschen Hochtydt en Tewesken Kindelbehr*. Estrikken VII. Groningen 1955.
- Folkertsma, B., *De stavering fan it Westerlauwersk Frysk yn de njoggentjinde ieu*. Groningen 1973.
- Frijhoff, W.Th.M., De Franeker akademie tussen bloei en ondergang, *It Beaken* 47 (1985) 153-168.
- Guépin, J.P., *Typisch Nederlands: de Latijnse poëzie*. Groningen 1993.
- Haantjes, J., John Bowring en zijn betrekkingen tot Nederland, *De Gids* 1930 II, 206-227.
- Hakman, G.E., De departementale comissie van geneeskundig bestuur in Friesland, 1801-1805, *De vrije Fries* 68 (1988) 93-116.
- Halbertsma, J.H., *Het geslacht der Van Haren's: fragmenten*. Deventer 1829.
- Havinga, E., Het leven en de werken van Eise Eisinga, in: E. Havinga e.a., *Planetarium-boek Eise Eisinga* (Arnhem 1928) 11-72.
- Heesakkers, C.L., Johannes Schrader en zijn Carmen Elegiacum "Pro Poetis" : de zwanezang van de Neolatijnse dichtkunst, in: G.Th. Jensma e.a. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811: bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 470-486.
- Hekker B.C.J., Het nosocomium van de Groninger hogeschool, in: *Academisch Onderwijs in Franeker en Groningen 1585-1843: ijer en wedijver* (Groningen 1985) 62-64.
- Huisman, G., *Voor revolutiën geboren: brieven van Johannes Bosscha aan Gerard Tjaard Suringar, Parijs, 1788-1793*. Leeuwarden 2001.
- Jensma, G.Th., [Universiteit en maatschappij] Inleiding, in: G.Th. Jensma e.a. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811: bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 11-39.
- Jensma, G.Th., [De artesfaculteit] Inleiding, in: G.Th. Jensma e.a. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811: bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 399-408.
- Jensma, G.Th., *Het rode tasje van Salverda: burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*. Leeuwarden 1998.
- Johannes, G.J., *De lof der aalbessen: over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid, 1770-1830*. Den Haag 1997.

- Kalma, J.J., Bowring in het Noorden: een litteraire twist uit de jaren 1828-'30, *De vrije Fries* 44 (1960) 102-122.
- Kalma, J.J., Vijfmaal bijna professor, *De vrije Fries* 49 (1969) 33-42.
- Kampen, N.G. van, Redevoering over den waren geest en de voordeelen van het wereldburgerschap, *Mnemosyne* II (1816) 79-98.
- Kloek, J. en W. Mijnhardt, *1800: blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag 2001.
- Kooi, J. van der, *Volksverhalen in Friesland: lectuur en mondelinge overlevering, een typencatalogus*. Groningen 1984.
- Koolhaas, E. en S. de Vries, Terug naar een roemrijk verleden: de zeventiende-eeuwse schilderkunst als voorbeeld voor de negentiende eeuw, in: F. Grijzenhout en H. van Veen (red.), *De Gouden eeuw in perspectief: het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen 1992) 107-138.
- Korevaart, K., *Ziften en zemelknopen: literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en Weekbladen 1814-1848*. Hilversum 2001.
- Krol, E., *De smaak der natie: opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum 1997.
- Leerssen, J., Ossianic liminality: between native tradition and preromantic taste, in: F. Stafford en H. Gaskill (red.), *From Gaelic to Romantic: Ossianic Translations* (Amsterdam/Atlanta 1998) 1-16.
- Leerssen, J., The Rhetoric of National Character: a Programmatic Survey, *Poetics Today* 21(2000) 268-292.
- Lenep, D.J. van, Lofrede op Jeronimo de Bosch [uit het latijn vertaald door C.W. Westerbaen], met aantekeningen van Jeronimo de Vries, *Mnemosyne* VIII (1820) 1-128.
- Lieburg, M.J. van, *Jelle Banga (1786-1877): notulist van de 19de-eeuwse genees- en verloskunde in een Friese provinciestad*. Rotterdam 1991.
- Loeff, J.A. van der, Landbouwkundige bindingen tussen Franeker en Groningen en de Groninger sociëteit der landbouw, *Groninger Universiteitsblad* 15 (1965) 121-123.
- Meerburg, B.G., *Innich Fryksinnich: poëtikale opfettingen yn Fryslân tusken 1840 en 1850*. Leeuwarden 2001.
- Meijer, M.C., *Race and aesthetics in the anthropology of Petrus Camper (1722-1789)*. Amsterdam-Atlanta 1999.
- Miedema, H.T.J., De Wassenberghers, Napoleon en it aldste Nijfrysk, *It Beaken* 18 (1956) 119-132.
- Miedema, H.T.J., *Paedwizers fan de Fryske filology: Th. Siebs (1862-1941), F. Buitenrust Hettema (1863- 1922) en de Fryske filology tusken 1860 en 1940*. Leeuwarden 1961.
- Mijnhardt, W.W., "Het Volk van Nederland eischt verlichting": Franse hervormingsjiver en Nederlandse wetenschapsbeoefening (1795-1815), in: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1815) en de bevordering van wetenschap en kunst* (Amsterdam 1997) 11-37.
- Noordegraaf, J., Het begin van de universitaire Neerlandistiek: Franeker 1790? *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 2 (1995) 43-52.
- Oosterholt, J.Th.W., *De ware dichter: de vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825*. Assen 1998.
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest: de Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. Den Haag 1992.
- Peyma, W. van, *Levensberigten van Arjen Roelofs Roelofs*. Franeker 1829.
- Poel, J.M.G. van der, *Heren en boeren: een studie over de commissies van landbouw (1805-1851)*. Wageningen 1949.
- Poortinga, Y., De opbou fan de Fryske literatuertaal oan it bigjin fan de 19de ieu, in: K. Dykstra e.a. (red.), *Fryske stúdzjes oanbean oan prof.dr. J.H. Brouwer op syn sechtichste jierdei 23 augustus 1960*. (Assen 1960) 313-326.
- Poortinga, Y. (ed.), *Op 'e drompel fan de romantyk: blomlêzing út 'e Fryske skriftekennisse oer de*

- jierren 1822-1836. Leeuwarden 1962.
- Poortinga, Y., De souder en de flier, *De Tsjerne* 18 (1963) 371-374.
- Poortinga, Y. (ed.), Waling Dykstra, *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later*. Verkleinde herdruk van de originele uitgave van 1895-1896. Leeuwarden 1966.
- Postma, F. en J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis: Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheidsdruckwerke der Universität und des Athenaeums in Franeker 1585-1843*. Leeuwarden 1995.
- Raad, H. de, *De dijk op hoogte*. Harlingen 1993.
- Rooseboom, M., *Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst in de Noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1840*. Leiden 1950.
- Schilperoord-van Meerten, A.B., *Het Noorden van ons Vaderland*. Assen 1840.
- Schuller tot Peursum-Meijer, J., De experimentele natuurwetenschappen in de achttiende eeuw: Camper en Brugmans, in: *Academisch Onderwijs in Franeker en Groningen 1585-1843: ijver en wedijver* (Groningen 1985) 52-61.
- Schutte, O., Het Doopsgezinde geslacht Oosterbaan uit Harlingen en zijn nakomelingen, *Nederlandsche Leeuw* 102 (1985) 215-366.
- Smit, F.R.H. en G.T. Jensma, Universiteiten van Friesland en Groningen 1585-1811: een dubbelportret, in: *Academisch Onderwijs in Franeker en Groningen 1585-1843: ijver en wedijver* (Groningen 1985) 13-32.
- Sybrandy, S., Voorlopige lijst van brieven van of aan Joost Halbertsma, *De vrije Fries* 49 (1969) 104-110.
- Sybrandy, S., Analogy by Wassenbergh, in: A.M.J. Riemersma e.a. (red.), *Frysk & Vrije Universiteit (1949-1989)* (Amsterdam 1989) 159-163.
- Sybrandy, S., Groninger leerlingen van Johannes Schrader in het Latijn en de welsprekendheid te Franeker, in: *Bibliotheek, wetenschap en cultuur: opstellen aangeboden aan mr. W.R.H. Koops bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1990) 557-569.
- Telting, A. (ed. en vert.), *Brieven van John Bowring, geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen; voorafgegaan door Iets over de Friesche letterkunde, en gevolgd door Iets over de Hollandsche taal en letterkunde, van den zelfden*. Leeuwarden 1830.
- Telting, A., *Vrijmoedige stemmen tot behoud van 's Rijks athenaeum te Franeker*. Leeuwarden 1842.
- Theunissen, B., "Nut en nog eens nut": wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900. Hilversum 2000.
- Theunissen, B. (red.), *De universiteit en de stad 1800-2000*. Rotterdam 2001. Velde, P.G.E.I.J. van der, "Ik wenschte wel dat wij de dagen van Franeker konden vernieuwen": P.J. Veth als hoogleraar Oosterse letterkunde aan 's Rijks Atheneum in Franeker, 1841-1842, *De vrije Fries* 75 (1995) 105-120.
- Vermeiren, I., *Nederlandse volkskundige bibliografie xv: Algemene Konst- en Letterbode (1788-1862)*. Antwerpen 1972.
- Vincent, P., Sir John Bowring (1792-1832) as a Translator and Publicist of Dutch Literature and Culture, in: M. Wintle e.a. (red.), *Modern Dutch Studies: essays in honour of Peter King* (Londen/Atlantic Highlands, NJ 1988) 25-37.
- Visser, H.W.C.A. en H. Amersfoort (red.), *Archief voor vaderlandsche, inzonderheid Vriesche geschiedenis, oudheid- en taalkunde*. 3 dln. Leeuwarden 1824-1827.
- Visser, R.P.W., De Eerste Klasse van het Koninklijk Instituut: de natuurwetenschappen tussen nut en geleerdheid, in: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1815) en de bevordering van wetenschap en kunst* (Amsterdam 1997) 39-60.
- Vries, J. de, Redevoering ter gedachtenis van Rinse Koopmans, in: S. Muller en J. de Vries, *Hulde aan Rinse Koopmans* (Amsterdam 1827) .
- Vries, J. de (aantekeningen op) en D.J. van Lennep, Lofrede op Jeronimo de Bosch, *Mnemosyne*

- VIII (1820).
- Wal, J. de, Levensbericht van mr. Jan Pan, *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, Bijlage tot de Handelingen van 1872* (Leiden 1872) 277-297
- Winter, P.J. van, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre: bemoeiingen met de vorming van landmeesters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw.* Amsterdam/Oxford/New York 1988.
- Wiskerke, E.M., *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813.* Hilversum 1995.
- Wumkes, G.A., *Bodders yn de Fryske striid.* Bolsward 1926.
- Wumkes, G.A. (ed.), *Stads- en dorpskroniek van Friesland II (1800-1900).* Leeuwarden 1934.
- Wijn, H. van, *Historische en letterkundige avondstonden, ter opheldering van eenige zeden der Nederlanderen; bijzonderlijk in derzelver daaglijksch en huislijk leven; en van den stand der Nederduitsche dichtkunde, sedert de vroegste tijden, tot aan het begin der zestiende eeuw. Doormengd met eene opgaave van, hier te Lande gevondene, maar nog niet beschreevene, Romeinsche Overblijfselen: enz. Uit oorspronkelijke Stukken en de beste Schrijvers, met bijgevoegde Afbeeldingen, te saamgesteld.* Amsterdam 1800.
- Zondag, K., The very beginning of the Frisian movement, *International journal of the sociology of language* nr. 100-101 (1993), 193-201.
- Zuidervaart, H.J., m.m.v. H. Hoitsma, Een Zeeuws planetarium uit de tweede helft van de 18e eeuw, *AKZGW* 1982, 69-148.
- Zuidervaart, H.J., *Speculatie, Wetenschap en Vernuft: fysica en astronomie volgens Wytze Foppes Dongjuma (1707-1778), instrumentmaker te Leeuwarden.* Leeuwarden 1995.
- Zuidervaart, H.J., *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen: Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw.* Rotterdam 1999.

Noten

- 1 Brief van I. Aebinga van Humalda, de gouverneur, aan Halbertsma van 17 oct. 1824, in 6185 Hs, PBF Leeuwarden. Zie ook Kalma 1969, 33-35.
- 2 Halbertsma werd het niet. Benoemd werd J.W. Ermerins (1798- 1869), die op 3 april 1824 te Leiden dubbel gepromoveerd was, in de geneeskunde en in de wis- en natuurkunde (Boeles II 770).
- 3 Zij het dat er in de laatste jaren daarnaast een nieuwe dimensie aan wordt toegevoegd in de vorm van een minderheidscultuur in Europees verband. De beperking tot een taalbeweging die daarmee annex is, vindt haar oorsprong rond 1860, toen de Friestalige cultuur zich over een breed front begon te manifesteren (Breuker 2001,44).
- 4 Nu in onze ogen een mythe, maar niettemin nog steeds omhelsd, zij het dan in de gedaante van de kunstenaar als autodidactisch genie: Breuker en Janse 1997, 58-59.
- 5 Jensma 1998.
- 6 Bijv. in een vraaggesprek met Goffe Jensma in *Folia* 55 (16 nov. 2001) 12.
- 7 Telting 1842.
- 8 Brouwer en Kalma 1962, 24.
- 9 Archief Telting-De Crane, RAF.
- 10 In 1826 werd een verzoek van curatoren tot verlening van het recht tot kandidaatsexamens afgewezen (Boeles I 191-192).
- 11 Slechts een van hen, Diest Lorgin, zou later nog hoogleraar worden. Van de hoogleraren van het atheneum waren alleen G. de Wal, Cl. Mulder, J. Swijghuisen Groenewoud en W. Muurling Friezen van geboorte.
- 12 Lid van het Friesch Genootschap bijvoorbeeld werd tot juli 1832 (ik heb het verder niet nagegaan) behalve De Crane en Cl. Mulder (bij de oprichting) alleen nog S. Ens (1829/'30), die echter in de tijd van de academie al hoogleraar was geworden.
- 13 "Wie zal het durven ontkennen," zo stelde Boeles vast, "dat Franeker's atheneum roem mogt dragen op eene onafgebroken rij van geleerden, wier bezit door de drie academiën om het zeerst werd verlangd?" (Boeles I 186-187). Zie over de nadagen van het atheneum ook Van der Velde 1995.
- 14 Dat was trouwens in het algemeen een periode van grote bloei in Friesland, met name in de zo belangrijke landbouw. Landelijk gezien is deze agrarische provincie waarschijnlijk zelfs nooit belangrijker geweest dan juist toen (cf. Faber 1973, 392, 394). De veepest, door Boeles en Jensma oorzaak genoemd van een nog sterker verslechterende economie, kon in 1769, toen die na de uitbraak van 1744 nog eens de kop opstak, goed worden opgevangen (Faber 1973, 221) .
- 15 Overigens was het in 1797 niet de vraag of de academie zou blijven bestaan, maar of ze één van de drie regionale academies zou worden die een meerderheid in de Nationale Vergadering nog wenselijk achtte naast de ene nationale universiteit waartoe al was besloten en die in Leiden moest komen (*Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering representerende het volk van Nederland V* (1797) 970 (6 mei 1797)) .
- 16 *Dagverhaal VI* (1797) 62. Het besluit werd (althans voorlopig) herroepen op 23 april 1798 (Boeles I 121). Zie voor de ontwikkelingen tussen 1797 en 1811 verder Boeles I 112-166 en 215-218.
- 17 Aanwinst De Crane (1999) nr. 4, brief aan De Crane van 2 mei 1817; Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag.
- 18 "Ergo erit illa dies, qua ... crescet & in tectis gramini herba sacris? Hoc Groninga velit, nostro quae Marte recepta/ Cladibus a nostris ducere gestit opes;/" (geciteerd naar Boeles I 81) : "Zal die dag komen, waarop ... grashalmen op de heilige daken zullen groeien? Groningen zou dit willen, wat door ons verkregen is met inspanning, hunkert het om als schatten mee te nemen als wij verslagen zijn" [ten gevolge van dreigende bezuinigingen namelijk] (met dank aan Sent Marks voor de vertaling). Zie voor het effect op de stadhou-

- der tot wie Schrader zich richtte met de passage waarvan deze woorden deel uitmaken, Heesakkers 1985, 485, nt. 33.
- 19 In 1813 heet het: 'de menigvuldige redenen, die, zoo wij meenen, voor dit herstel, het welk het aanzien, de waardigheid en het recht van Friesland; de uitmuntende geschiktheid der Friesche jeugd voor allerlei soort van studiën; het belang der ingezetenen zoo wel, als dat der wetenschappen; ja de roem der geheele natie, welke steeds door de Friesche universiteit verhoogd is, zoo luidspreekend vorderen.' De brief (aan Aebinga van Humalda) is niet gedateerd, maar omdat ze een gelukwens met de benoeming tot gouverneur is, moet ze van 1813 zijn. De memorie over de noodzaak van een academie in plaats van een atheneum, ook aan Humalda gericht, is van 13 juni 1814. Beide stukken bevinden zich in het EVC-archief, nr. 786 (RAF).
- 20 Cf. Boeles I 184. Wel besloot Wassenbergh de redevoering die hij bij de herdenking van zijn vijftigjarig ambtsjubileum op 19 juni 1821 in het groot auditorium hield, met 'wenschen voor de welvaart, den bloei, den ten enigsten tijde te herstellen luister van Vrieslands kweekschool van geleerdheid,' maar hij sprak toen bewust niet over de ontwikkelingen in zijn vak en dat deed hij om zijn gemoedsrust op de oude dag ook niet, toen hij twee jaar later de tekst uitgaf. Aan Gerard van Hasselt, de bekende Gelderse oudheidkundige, schreef hij in 1823 toen hij deze een exemplaar van zijn *Eucharistica* stuurde: 'Ik had eerst gedacht er een Corollarium bij te voegen, en daar in de verandering aan te wijzen, welke de studien in de Oude Letterkunde, gedurende het tijdperk, dat ik geleefd heb en geleerd, hebben ondergaan! Dan de vrees, dat ik, schoon ook van verre niet wel buiten personaliteiten zou kunnen blijven, en dit mij op den ouden dag onrust berokkenen, deed mij eindelijk, na lange twijffeling en beraad, hier van afzien.' (brief van 17 april 1823; Kloosterboek dl. 2 (= Hs 39 a2), Openbare bibliotheek, Arnhem).
- 21 De doopsgezinde predikant Pieter Stinstra (1747-1819) was Franeker altijd trouw gebleven, ook toen hij in 1786 hoogleraar in Amsterdam had kunnen worden. Hij had nog bij Valckenaer gestudeerd en was volkomen vertrouwd met de klassieken, in het bijzonder met de Grieken. Jeronimo de Bosch was in zijn Amsterdamse studietijd een goede vriend van hem geworden (De Vries 24-26 en 86-87 in De Vries en Van Lennep 1820). Zie over Stinstra Boeles I 117-18 en Breuker 1989 II, 139.
- 22 Zie over de Geneeskundige commissie in Friesland Hakman 1988, ook Van Lieburg 1991, 29-35 (over Jelle Banga); over de Commissie van landbouw mijn binnenkort te verschijnen monografie over Paulus Scheltema.
- 23 Breuker 1982, 339.
- 24 Breuker en Janse 1997, 40.
- 25 Kloek en Mijnhardt 2001, 563 e.v. De staatsoverheid gaf tot diep in de negentiende eeuw geen hoge prioriteit aan universiteiten en hogescholen. Franeker mag dan zijn opgeheven, Groningen en Utrecht waren tot in de jaren zeventig nooit zeker of hun in 1815 van academie Rijksuniversiteit geworden instellingen datzelfde lot niet zou treffen. Zie daarover de bijdragen van Smit en Dorsman in Theunissen 2001.
- 26 Een karakteristiek voorbeeld van de verschuiving van academie naar maatschappelijke organisatie geeft de inenting tegen de kinderpokken. De latere hoogleraar Gado Coopmans had daar vanaf 1769 grote naam mee gemaakt, maar na 1801 werd inenten een overheidszaak, die georganiseerd werd in de Geneeskundige commissies (zie voor de geschiedenis van de inenting tegen kinderpokken in Friesland Boschma 1984).
- 27 "Opgave van beklede en eenige andere publieke functien benevens temporaire commissien van mr. Daniel Hermannus Beucker Andreae" (in Hs 1535; PBF).
- 28 Kloek en Mijnhardt 2001 overschatten het belang m.i. In de loop van de negentiende eeuw werd het zelfs niet veel meer dan een gezelligheidsclub voor de lagere burgerij, zoals kan worden afgeleid uit de analyse van Jensma, 1998, 246-249. Nog meer in de privésfeer lagen de leesgezelschappen, het muziekgezelschap Euphonia en het Natuurkundig genootschap te Leeuwarden, waarvan Andreae allemaal lid was. Ik noem ze alleen om het beeld van een druk bezet maatschappelijk en sociaal bestaan te completeren (De Crane 1829 II 29; aante-

- keningen van Andreae zelf in almanakken, Museum Willem van Haren, Heerenveen). Maar merk toch ook nog even op dat het sociale verkeer in de negentiende eeuw een veel meer openbaar karakter had dan in de achttiende, toen ieder meer in eigen stand leefde (zie het levensbericht van S. Stijl van de hand van J. Brouwer in Stijl, *Nagelaten gedichten* (1835)).
- 29 Aangehaald naar Boeles I 136.
- 30 Jan Pan (1785-1871), de latere Bilderdijkkenner, las en herlas rond 1805 met een groepje medestudenten de beste schrijvers. Onder hen is waarschijnlijk ook weer Gysbert Japix geweest (Breuker 1989 II, 148). Pan was uitzonderlijk goed bekend met de klassieken. De steller van zijn levensbericht, De Wal, schrijft die belangstelling voor de klassieken behalve aan Wassenbergh ook toe aan diens vroege leerling Epkema, bij wie Pan de latijnse school had gevolgd. Dankzij de lessen van Epkema kende hij in 1803 (toen hij, achttien jaar oud, naar Franeker ging) Wyttenbach al half van buiten (De Wal 1872, 278-279).
- 31 “houdt Wassenbergh de liefhebberij der poesij aan de gang? Kraane [De Crane, zijn opvolger] toch kan het niet doen” schreef de gevluchte Franeker hoogleraar Latijn Th. van Kooten 6 juli 1792 aan G.T. Suringar, conrector aan de latijnse school te Leeuwarden (Huisman 2001, 27). De Crane, die tot zijn schrik bij de instelling van het atheneum in 1815 ook het Grieks was opgedragen, kon zich er vrij van houden dankzij Wassenbergh. In 1826, toen er weer sprake van was, verzette hij zich er opnieuw tegen (brief aan curatoren van 4 februari 1826; 425 Hs, PBF).
- 32 Feitsma 1986,5. In 1797 werd hij - net iets eerder dan Siegenbeek - de eerste hoogleraar met een opdracht tot onderwijs in het Nederlands (Noordegraaf 1995, die ook op de relatie wijst die er tussen de klassieke studies en de vroege neerlandistiek heeft bestaan).
- 33 Zo liet hij in 1793 stellingen bij een dissertatie over klassieke navolgingen in het werk van Gysbert Japix verdedigen door G. Benthem Reddingius, een van zijn studenten. In 1794 moet het zijn geweest dat D.H. Beucker Andreae met een paar medestudenten, onder wie dezelfde Reddingius, geheel in de geest van Wassenbergh een gezelschap oprichtte dat zich het vormen van een goede stijl in het Nederlands ten doel stelde als ook het bevorderen van een ‘oplettend gebruik van de beste der oude en nieuwere schrijvers.’ Tot dat doel moest wekelijks een van de leden op zijn beurt een vertaling of navolging uit het klassieke latijn of uit het nieuwere Frans of Duits inleveren, die dan door de anderen beoordeeld moest worden. Zulke dichtgenootschapjes van vrienden onder elkaar hadden aan de academie vast al een lange traditie, al weten we er verder niet veel van. Ook dit was tot nog toe onbekend (‘Reglement voor een gezelschap onder de zinspreuk [die niet ingevuld is]; in de hand van D.H. Beucker Andreae; archief Beucker Andreae (182a), afd. DHBA XXVI Varia; GA Leeuwarden).
- 34 Feitsma 1986, 5-7; Breuker 1989 II, 49, 147-148.
- 35 Van Buijtenen 1977, [2-3] ziet dit over het hoofd, ook al heeft hij uiteraard gelijk als hij zegt dat geschiedenis in het begin van de negentiende eeuw nog geen academische discipline was.
- 36 Boschma 1981, 77-89 heeft het plan uitgegeven.
- 37 De Crane 1815.
- 38 In zijn *Oratio* bij de rectoraatsoverdracht, aangehaald door Boschma 1981, 79.
- 39 Mijnhardt 1997, 19.
- 40 Er was wel een enkel natuurkundig genootschap voor liefhebbers, bijvoorbeeld sinds 1792 in Leeuwarden (cf. daarover Zuidervaat 1995, 164) en sinds 1801 in Groningen (Schuller tot Peursum-Meijer 1985, 55).
- 41 ‘Ik hebbe bij het opstellen van het plan der verbeetering voor onze academie, veel nut getrokken uit het werk van Prof.r Meiners *Über Deutsche Universitäten* 2 vol. in 8.vo en uit Brandes *Über den gegenwärtigen Zustand der Götting. Universität* 1802 ook in 8.vo uitgegeven.’ (uit een onvolledig bewaard gebleven brief, waarvan afzender en geadresseerde [M. Tydeman] zich slechts met behulp van de inhoud laten bepalen; in BPL 945, map T-Z, UBL). Boeles (die Camper dus terecht “ongetwijfeld” de auteur noemt) heeft het plan in zijn geheel in de tekst opgenomen (Boeles I 126-148).

- 42 Daaronder verstond hij behalve de al bestaande bibliotheek en hortus ook een observatorium, een geneeskundig hospitaal en voorzieningen op het gebied van veeartsenijkunde en waterstaatkunde (Boeles I 127-128, 139-140, 150). Op het observatorium kwam hij in 1804 nog eens terug (Boeles I 149), maar van alles is uiteindelijk niets terecht gekomen.
- 43 Zie voor de oriëntatie op Göttingen: Davids 1990, 30-31; voor meer of minder vergaande opvattingen over de noodzaak van hervorming in de richting van nuttige voorzieningen: Mijnhardt 1997, 24-27 (Van Marum contra Van Swinden) en voor beide Theunissen 2000, 21-26.
- 44 Mulder was het die in 1801 de Friese Commissie van geneeskundig toezicht installeerde. Hij had bij zijn overgang naar Groningen de uitbreiding van een heel- en verloskundig ziekenhuis kunnen bedingen, iets waarvan de oprichting in Franeker sinds 1803 wel was nagestreefd, maar niet was gelukt (Boeles II 689; id. I 140, 149-150, 156). Zie over Mulders bemoeiingen met de gezondheidszorg in Friesland Van Lieburg 1991, 21, Hakman 1988, 94 en over de (bescheiden) ontwikkeling van een academisch ziekenhuis te Groningen Hekker 1985.
- 45 Brief rector en senaat 21 maart 1811; archief Franeker academie (tg. 181) nr. 44 RAF, Leeuwarden. Van Ekama zei hij dat 'son gout, ses vues sont entièrement tournés du coté de la navigation et de l' astronomie' (brief aan Lodewijk Napoleon van 12 oct. 1810; archief Prins stedehouder (tg. 2.01.01.08) nr. 59, ARA, Den Haag; cf. Boeles I 160). Abuis is dus Zuidervaart 1999, 51 als hij schrijft: 'Voor Franeker en Harderwijk is een 'dergelijk verlangen [naar de inrichting van een observatorium, namelijk] in het geheel niet opgetekend.'
- 46 Andreae zal aan Rienks hebben gedacht, toen hem als drost bekend werd dat Lodewijk Napoleon de landdrosten van de voormalige provincies op 19 jan. 1808 verzocht medewerking te verlenen aan de (eerste) nationale tentoonstelling van nijverheidsproducten (cf. over die en volgende tentoonstellingen Eliëns 1990, 15). Op de volgende nationale tentoonstelling (Amsterdam 1809) won Rienks een zilveren ereprijs (Van der Bilt 1951, 2). Rienks werkte samen met de gebroeders Roelofs uit het naburige Hijum, ook boeren. Van hen had hij ook zijn eerste onderricht gehad. Zie over hen Van Peyma 1829.
- Andreae was niet de enige die in 1808 aandacht vroeg voor een boer die zich toegelegd had op wis- en natuurkunde. Dat deed Vtringa Coulon ook met Klaas Durks Swart, die in 1802 de Louwsmeer onder Tietjerk had ingepolderd (in zijn verslag over de toestand van de landbouw in Friesland in *Berigten van leden correspondenten der Hollandsche huish. maatschappij in 1808* (Haarlem 1808) 37). Het zat blijkbaar in de lucht.
- 47 Op 15 maart 1808 dineerde prof. Chaudoir uit Franeker (bij wie Andreae en Ekama nog college in sterrenkunde hadden gevolgd) bij Andreae; op 21 april dineerde Andreae bij De Crane, samen met Ekama "&c."; op 1 mei dineerden De Crane, Chaudoir, Ekama "&c." bij Andreae; op 19 mei was Andreae in Amsterdam op audiëntie bij de koning (aantekeningen Andreae in een almanak voor 1808, Museum Willem van Haren, Heerenveen). In een pleidooi voor handhaving en uitbreiding van de academie van 12 oct. 1810 noemt Camper onder de natuurkundige instrumenten die Franeker heeft, ook "un telescope Gregorien par Rienks" (brief aan Lodewijk Napoleon, arch. Prins stedehouder (tg. 2.01.01.08) nr. 59, ARA Den Haag) .
- 48 Andreae leende zelfs geld van Rienks, 2200 gld., op 17 nov. 1804 (aantekeningen Beucker Andreae in almanak voor 1804, Museum Willem van Haren, Heerenveen).
- 49 Breuker en Janse 1997, 66. Sinds ik weet dat Andreae in 1808 bij de koning op audiëntie ging, denk ik eerder dat die en niet hij dat 'bijzonder verzoek' deed.
- 50 Rooseboom 1950, 119; Van der Bilt 1951, 3 e.v.
- 51 Zie daarover Visser 1997, 42-43.
- 52 Dat doen Kloek en Mijnhardt 2001, 277.
- 53 Zuidervaart 1999, 384.
- 54 In een brief van begin juni 1817. Via Ekama benaderde hij toen ook nog prof. Kemper (brief van 7 juni 1817 van Ekama aan De Crane; archief Telting-De Crane, RAF).
- 55 Nadat deze heeft opgemerkt dat Ekama (die na de opheffing van de Franeker academie

- overgeplaatst was naar Leiden) slordig was omgegaan met sterrenkundige instrumenten, vervolgt hij: “Ekama maakte nog grotere brokken. Tot predikant opgeleid, had hij naast zijn herderlijke werkzaamheden onverdroten de wis- en natuurkunde beoefend. Boven alles echter was hij Fries. Al te gemakkelijk liet zijn niet al te groot sterrekundig talent zich verblinden door zijn regionale afhankelijkheid. Alleen zo kan verklaard worden waarom hij een hoofdrolspeler was in de tragi-comedie van de bouw door twee Friese autodidacten van een grote, volkomen onbruikbare telescoop. Onbruikbaar dan voor het sterrekijken. Ekama had met groot succes op 150 meter afstand de allerkleinste druk van de Leeuwarder Courant ermee gelezen, dat wel. Ter opstelling van de telescoop werd, in 1823, nog een tweede platform met torentje op het zuidelijk eind van de grote beuk van het academiegebouw gezet, een contraptie even lelijk als de kijker onzuiver was. Dit voorval heeft de Leidse sterrekunde voor decennia tot onvruchtbaarheid gedoemd.” (Otterspeer 1992, 104-105). Ook Kloek en Mijnhardt 2001, 277 richten alle spot op de persoon van Ekama.
- 56 Cf. Van der Bilt 1951, 27 (26 nov. 1817, Van Swinden is enthousiast over de door Rienks en Roelofs gepresenteerde plannen) en 54-55 (11 mei 1818, Ekama schrijft Van Swinden of het hele project maar beter niet door kon gaan). Na de plaatsing in 1823 kan het uiteraard niet lang geduurd hebben voordat het schandaal bekend werd. Maar de minister, die al in mei 1824 om een rapport gevraagd had, kreeg pas antwoord in 1828 (Van der Bilt 1951, 74 e.v.).
- 57 Joost Halbertsma onderging het zo: “Als een jongeling van zeventien jaren [het moet dan dus als beginnend student in 1807 zijn geweest] begon ik ene ongewone lust te gevoelen, (waardoor bewogen, weet ik zelf niet) om de wieg der Hollandsche taal onder de oudste bewoners van het Noorden te gaan opzoeken. .. De denkbeelden onzer vroegste voorouders over godsdienst en zedelijkheid; hunne spelen en zangen, heirtochten en verhuizingen, na te vorschen, en sommige sporen van het een en ander in de taal van ons eigen mond weder te vinden; dit alles bezit voor het Bataafsche en Friesche hart aantrekkelijkheden, welke de oudheden van Rome of Athene onmogelijk hebben kunnen ‘ (Halbertsma 1829, II, V). Louter gissing moet het voorlopig blijven dat hier invloed van Van Wijn 1800 in het spel is. Van het taalkundig onderzoek van Halbertsma vóór 1822 is niets bekend. Zie ook noot 103.
- 58 Breuker en Janse 1997, 28-29.
- 59 Grimm zelf trouwens hechtte reeds vroeg veel belang aan kennis van het Fries voor de verkarung van taal- en rechthistorische oudheden, zeker al in 1815 (Breuker 1999, 150).
- 60 Van Kampen 1816. De verhandeling werd zes jaar later gepubliceerd; de redactie waar-schuwde daarom de lezer de tijd der voorlezing in het oog te houden (*Mnemosyne* 1816, Voorberigt V).
- 61 Zie over dit en andere begrippen waarmee culturele eigenheid werd bedoeld, Aerts en Krul 2001, 222-223. Zie ook Leerssen 2000, 27-274; en over de afwending van het wereldburger-schap na de Franse tijd: Johannes 1997, 75 (volgens een Friese recensent in 1830 overigens in Holland al weer aangehangen: zie citaat bij Breuker 1980, 52).
- 62 Halbertsma 1829, VII. Zie over de Ossiaanse liminaliteit als aspect van een sublieme poëti-ca: Leerssen 1998.
- 63 Cf. het ‘Imago animi sermo est,’ van Seneca (*De moribus*, 72; Breuker 1994, 11).
- 64 Breuker 1989 II, 7.
- 65 Halbertsma mocht deze Paulus Lieger graag. In hem zag hij het prototype van een Fries, een echte Stânfries. Er is een gemakkelijke briefwisseling tussen die twee uit het begin van de jaren twintig bewaard, in het Fries.
- 66 Was het niet de oproep uit 1811, dan wel de rondzendbrief uit 1815 die hem tot schrijven moet hebben aangezet (Breuker 1999, 150-162). De opoep van 1811 had H.W. Tydeman verzorgd, toen nog hoogleraar in Franeker en een goede kennis van Scheltema.
- 67 Zich baserend op de Engels-Friese taalverwantschap noemde hij die wet laow, hoewel dat woord in het Fries onbekend was. Tussen de spreekwoorden vlechte hij allerlei volksover-leveringen in, bijvoorbeeld over Adam hurdrider, de schaatsenrijder die als Faust (maar dat

- zei hij er niet bij) tegen zijn schaduw reed of Wytse Fons, de fiere bulleman die niet om zijn adellijk komaf gaf.
- 68 *Letterkundig magazijn voor wetenschap en kunsten* 1823 I, 485-490.
- 69 Poortinga 1966, Inleiding was de eerste die erop wees dat veel bijzonderheden in Waling Dykstra's *Uit Friesland's volksleven* (1895-1896) op Scheltema terug moesten gaan; Van der Kooi 1984 heeft een aantal van Scheltema's volksverhalen in zijn studie betrokken.
- 70 Zie nr. 509 in: *Catalogus der bibliotheek van de Provinciale commissie van onderwijs in Friesland*, 1834; hs., part. bezit.
- 71 In "Aanteekeningen van den dorpe Achlum," Hs 648; PBF.
- 72 AKLB 1819 I, 225-226 (het verzoek van Visser is gedateerd op 22 febr. 1819) .
- 73 Ook niet van de oproep die de auteurs in Visser en Amersfoordt 1824 I, VII-IX deden: "Mededeeling van volksverhalen en liederen, uit vroegeren tijd" en "Berigten van in dezen of genen oord nog gevondene, schoon anders verouderde, gebruiken, gewoonten en zeden."
- 74 Van der Kooi 1984, die Scheltema en Halbertsma onder de preludiën indeelt, laat de eerste fase ca. 1842 beginnen.
- 75 Op 12 oktober 1820 werd in de Grote kerk te Leeuwarden een monument ter ere van Nieuwold onthuld. Het initiatief daartoe was in 1816 uitgegaan van schoolopziener ds. H.W.C.A. Visser (*Plegtige toewijding* 1822, 6). Er volgden in 1821 en 1822 onderwijsfeesten voor de lagere scholen op. Kinderen en onderwijzers uit de hele provincie kwamen ervoor bijeen te Leeuwarden, samen met het officium van bestuur en rechtspraak en met vertegenwoordigers van belangrijke maatschappelijke organisaties. 's Avonds was er muziek en banket voor genodigden en verrasten aanzittenden met gedichten. Daaronder waren er in 1822 ook twee Friestalige (Breuker 1981, 16-17).
- 76 Al in 1805 had hij plannen tot uitgave gehad, maar na meermalen het werk weer aan kant te hebben gelegd, had hij omstreeks 1819 eindelijk doorgezet (Breuker 1989 II 47-51).
- 77 Aantekening van D.H. Beucker Andreae op 19 juni 1821 in zijn almanak van dat jaar; Museum Willem van Haren, Heerenveen. Wassenbergh was in 1767 hoogleraar (in Deventer) geworden, en telde de drie jaar van stilstand der Franeker academie niet (1812-1814), maar ook dan was het feest toch nog een jaar te laat.
- 78 AKLB 1821 II, 9.
- 79 AKLB 1822, 322. Als bijzonderheid noemt De Crane in zijn verslag in *Leeuwarder Courant* en *Algemeene Konst- en letterbode*, dat Wassenbergh met een latijns gedicht op de gastheer verraste.
- 80 Bank 1990, die zich beperkt tot de kunsten. Van Berkel 1998, 221-239 heeft het begrip uitgewerkt voor de natuurwetenschappen. Zij richten zich op de tweede helft van de negentiende eeuw en schenken weinig aandacht aan het begin.
- 81 Tot het oprichten van een monument voor Gysbert Japix had Humalda in oktober 1821 zelf de beslissende stoot gegeven. Van het besluit tot oprichting dat al in 1818 in een vergadering van het Nut te Bolsward was genomen, was niets terecht gekomen (Breuker 1989, 440). In het geval van Eisinga had hij niet alleen met het oog op de herdenking diens portret laten schilderen, maar eerder ook al bewerkt dat het Rijk in 1825 het planetarium had gekocht (Havinga 1928, 55, 59). Ook in de onderwijsfeesten voor de lagere scholen had hij een werkzaam aandeel (Breuker 1981, 14). Humalda liet op zijn kosten ook Elte Martens Beima studeren, toen hij in 1825 van diens bijzondere gaven voor wiskunde had gehoord. Cf. Jac. Scheltema in een brief van 27 aug. 1825 aan Joost Halbertsma: "Weet Gij wel dat er wederom een overzeldzaam genie voor Mathesis en Astronomie uit Friesland opdaagt; een Bakkersknecht van Oostermeer" (in 198 Hs, PBF) .
- 82 Boschma 1978, 17 en passim; Boschma 1982. Het portret van Eisinga was een opdracht van Humalda.
- 83 Als een voorloper van deze nationale bijeenkomsten kan de plechtige inwijding van het atheneum op 28 december 1815 worden beschouwd. Die werd besloten met een door een van de deelnemers prachtig genoemde maaltijd in het herenlogement (aanteekeningen D.H. Beucker Andreae in zijn almanak voor 1815; museum Willem van Haren, Heerenveen) .

- 84 Breuker 1981, 26; cf. voor de voorgeschiedenis Wiskerke 1995; Koolhaas en De Vries 1992. Van oriëntatie op de Middeleeuwen (zoals bijv. Van Buijtenen 1977, [3]) meent), was toen nog nauwelijks sprake (cf. Breuker 2002).
- 85 Breuker 1981, 14-18. Zonder de term te gebruiken, wees Poortinga 1962 op het bijzondere van 1822; zie ook Poortinga 1963. Zie voor een goede samenvatting van de literatuur over de Beweging : Zondag 1993.
- 86 Wumkes 1915, 78-79.
- 87 Zie voor de "School van Wassenbergh" Miedema 1956.
- 88 Toch kan er zelfs ten opzichte van Wassenbergh persoonlijk van een trendbreuk gesproken worden. In 1820 had die namelijk (zij het anoniem) een heruitgave verzorgd van *Waatze Gribberts*, een ultraboerse tekst, zoals hij die zelf noemde (Voorbericht XXIV). Hij zal toen toch niet de moed hebben opgegeven dat het nog ooit iets met het Fries zou worden? Wassenbergh hield de tekst voor oorspronkelijk Fries, maar Halbertsma heeft veel later ontdekt dat ze grotendeels een bewerking (uit 1701) van twee Platduitse kluchten is (cf. Feitsma e.a. 1955 V e. v.).
- 89 Breuker 1980, 49.
- 90 Bij Freerk Fontein, en als die er niet was, bij De Crane of J. Stinstra (ongedateerde introductiebrief, in archief Telting-De Crane, RAF).
- 91 Brief van 18 juli 1827, archief Fries Genootschap, RAF. De eerste vijf op de bijgevoegde verzendlijst waren oud-gouverneur Humalda, Beucker Andreae, Ankringa, Banga en Beyma. Na C. Binkes te Bolsward volgde dan De Crane.
- 92 Schutte 1985, 270-275.
- 93 Om een paar voorbeelden te noemen: op 6 september 1783 maakten vader Dirk Fontein en Camper, vergezeld van schoonzoon Pieter Fontein, zoon Adriaan Camper (de latere president-curator) en zetboer Halma, een tochtje langs zieke kalveren in de provincie (Camper, Waarneemingen over een bijzondere longziekte of hoest onder de kalveren in Friesland [1778] alsmede over het fenijn [1783], hs.; BPL 247: 121, UB Leiden; cf. het verslag van Camper in de *Leeuwarder Courant* van 10 sept. 1783). Grootvader Reiner, door Camper gevraagd om inlichtingen over de hoest bij kalveren, noemde hem in zijn antwoord (25 sept. 1778) "hooggeleerde heer en vriend" (BPL 247, UBL).
- 94 Zie Appendix.
- 95 Zie voor andere opvattingen (Wumkes: de Wassenberghers; Boeles: historici, Amersfoort na de dood van Visser; Gosses: de Wassenbergh-geest) Miedema 1956, 129-130; voorts Van Buijtenen 1977.
- 96 In de literaire handboeken bijv. en zie ook behalve in ander verband al genoemde literatuur: Poortinga 1960, Miedema 1961, Folkertsma 1973 en Feitsma 1979.
- 97 Hij interesseerde zich voor het Fries, dat zoveel op Engels heette te lijken, omdat hij "van het oudste Angelsaksische bloed" was (brief aan J. Scheltema van 17 sept. 1828; 130 G14, KB Den Haag).
- 98 Kalma 1960; Dykstra 1960; Dijkstra 1946, 49-56 en Haantjes 1930; Wumkes 1926, 445-452 signaleert de kwestie nog niet.
- 99 Laatst over hem Korevaart 2001, 118 e.v.
- 100 Zo hield hij in januari 1828 in Constanter een lezing 'ter aanprijzing van de [grammaticale] beoefening der Friesche landtaal" (Breuker 1981, 75). Vanaf 1832 maakte hij samen met J.H. Behrns historisch-vergelijkende studie van het Nederlands en het Fries en bestudeerde hij het Angelsaksisch (Breuker 1997, 156). Zie over de bezorging van *Hiljuwns uwren*: Breuker 1981, 22-25.
- 101 Cf. voor de aanduiding "beschaafde stand" Aerts en Krul 2001, 217. Publicaties voor die stand zijn nuttige, aangename en niet al te veeleisende lectuur voor nette burgers.
- 102 Breuker 1981, 85.
- 103 *Het geslacht der Van Haren's* (1829) II-VI. Zou Halbertsma daarom zo uitvoerig stilstaan bij wat hij allemaal gedaan had? Het grootste deel van de lange voorrede op de *Van Haren's* lijkt een oratio pro domo; met het boek zelf is geen verband. Cf. noot 57.

- 104 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1829, II, 158.
- 105 Veel bijdragen uit het eerste *Jierboekje* (toen nog zonder -n) waren eerder voorgedragen in Constanter (en daarvan weer niet weinig op de avond van 10 oktober, toen Bowring aanwezig was) : zie Breuker 1981, 83.
- 106 In 'John Bowring in Vriesland' in de *Arnhemsche Courant* van 9 dec. 1828.
- 107 "ik heb dit gezien en bijgewoond te Leeuwarden en Groningen, hebben den Brit vergoed," laat hij erop volgen. Cf. al in een brief van 22 nov. 1828 van Posthumus aan Halbertsma: "Het is wel jammer, dat onze zoo kleingeestige en oppervlakkige club zich aanstonds meester van hem gemaakt heeft .." (beide brieven in 6185 Hs, PBF) .
- 108 Cf. brief van Eeltje aan Joost van 26 oct. 1828: "Van alle kanten krijg ik aanzoek om de Lapekoer nog eens uit te geven, ik zou gaarne zien dat gij dit van deze winter bewerkstelligde, ik was dan ook vrij van verdere aanzoeken om stukjes uit dezelve in het vriesch jaarboekje te plaatsen" (Hs 1164, PBF; ook aangehaald door Dijkstra 1946, 138).
- 109 In januari 1829, zo kan uit een volgende brief van Eeltje aan Joost afgeleid worden, was Joost al bezig zelf iets aan de nieuwe *Lapekoer* toe te voegen (cf. de aanhalingen die Dijkstra 1946, 138 geeft). In april verscheen (samen met het laatste van *Het geslacht der Van Haren's*) het eerste vel, in september de complete uitgave: Breuker 1997, 86.
- 110 De toezegging werd gedaan in de septembervergadering 1828 van het Genootschap door een lid van de Vierde Afdeling. Dat het daarbij om Eeltje Halbertsma ging, staat nergens, maar dat kan niet anders. Afgezien van Ankringa en Telting zelf, die apart genoemd worden, staat er van leden van die Afdeling namelijk alleen werk in het (eerste) *Jierboekje* van Halbertsma en Posthumus, maar die laatste was in de septembervergadering niet aanwezig (notulen FG, RAF). Cf. Breuker 1981, 84
- 111 Van Leeuwen had er hem bijna om gesmeekt: "Ik wilde zoo graag, kon het zijn, een stukje van U voor de Almanak hebben' (brief van 11 juli 1829, 6185 Hs, PBF)). Met een veelzeggende toespeling op het ongelukkige neologisme "schijd-kunde" (in plaats van "schied-" voor geschiedkunde) uit de naam van het Genootschap vroeg H.W. Tydeman Joost op 23 dec. 1828 of hij ook iets had bijgedragen aan de Friese almanak van het "Genootschap voor Schijt-kunde" (brief in 6185 Hs, PBF). Het stuk over de spelling was pas vier jaar later klaar en toen ook nog in het Nederlands geschreven. Zonder de Halbertsma's bij name te noemen maar nauwelijks verholten, beklaagde Telting zich in zijn verslag van het Friesch Genootschap over het laatste jaar dat het *Jierboekjen* verscheen, over het gebrek aan medewerking: "... moet zich toch de Commissie beklagen over eene groote laauwheid ten dezen bij vele anderen, wier lettervruchten het publiek met niet minder genoegen in deze jaarlijkse verzamelingen zoude aantreffen" (*Zevende verslag van het Friesch Genootschap* (1834-1835) 165) .
- 112 Op 21 febr. 1829 zond Bowring een overzicht van de Juniana aan het Genootschap, waarna het Genootschap geld beschikbaar stelde voor het laten afschrijven, dat verricht werd door Abel Siccama (cf. Breuker 1989, 170). Bowring stuurde via het Genootschap op 21 december 1829 ook Gotische en Angelsakische letters uit Oxford aan drukker Brandenburgh te Workum. Volgens Bowring waren de Gotische eerder gebruikt door Junius (brieven van Bowring en eigenhandige kopieën van brieven van De Crane aan elkaar in archief Telting-De Crane, RAF) . Cf. verder Breuker 1981,79.
- 113 Breuker 1997, 197, 200; Johannes 1997, 69 e.v.
- 114 De Crane schreef Joost hoe Eeltje op een vergadering in (september) 1828 de aanwezigen op heerlijke zang had vergast (brief van 24 oct. 1828 in 6185 Hs, PBF) . Cf. ook het oordeel van Schilperoort-van Meerten (1840, 95) : " [de *Lapekoer*], welke bundel de eer heeft, de zucht voor de Vriesche letterkunde bij de Vriezen in alle rangen en standen opgewekt te hebben."
- 115 Brief van 29 aug. 1829 aan J. Scheltema, Ltk 1004, UB Leiden; Breuker 1981,76.
- 116 Zie over het als subliem en satirisch te interpreteren karakter van het literaire werk van Joost: Breuker 1993, 600-602. Meerburg 2001, 7 karakteriseert het in reactie daarop als grotesk. Dat is het in de zin van hyperbolie in stijl die Halbertsma zelf er trouwens aan geeft,

- zeker. Grotesk kan echter geen alternatief zijn voor een duiding als subliem. Het sublieme is immers iets anders dan een stijlprocedee.
- 117 Het gaat om een afschrift in opdracht van Bowring gemaakt door Abel Siccama. Dat afschrift, opgespoord in een particulier archief, is nu met andere stukken uit dat archief (waaronder originele betreffende het Oera Linda Boek) opgenomen in het archief Telting-De Crane, RAF. De originele brief bevindt zich wellicht nog onder de correspondentie van Bowring, die (deels?) bewaard wordt in de Houghton Library, Harvard University (cf. Vincent 1988, nt. 17) .
- 118 A.w. bl.113.
- 119 Daarbij moet men dan nog weten dat de Rotterdamse dichter uit de school van Tollens, J.L. Nierstrasz (pleitbezorger van huiselijke en gevoelige poëzie), lid van verdienste van Constanter was (benoemd op 30 oct. 1820), en dat de leden elk een abonnement op de *Nederlandsche Muzenalmanak* hadden (daartoe werd op 15 jan. 1821 besloten; de secretaris nam bovendien een abonnement van enkele exemplaren op twee of drie van de beste andere almanakken (archieff Constanter, Hs 1540, PBF). Halbertsma zal zich ook niet weinig geërgerd hebben aan Nierstrasz' kritiek op Bilderdijk. Nierstrasz, wiens werk werd uitgegeven bij G.T.N. Suringar (zelf ook lid van Constanter en vriend van Telting), was juist in de tijd dat Halbertsma zijn aanval op Constanter richtte, zelf slachtoffer van kritiek in de Nederlandse tijdschriften. Aanleiding voor die kritiek was zijn pleidooi voor huiselijke gevoeligheid in de voorrede van zijn *Gedichten* (1827; zie voor de reacties Krol 1997, 220-224). Halbertsma's opvattingen waren dus niet zo uniek. Zie over de vriendschap van Telting en Suringar: Breuker 1982, over die van Halbertsma en Bilderdijk: Breuker 1994.
- 120 Telting 1829, VIII.
- 121 *Arnhemse Courant* 11 juni 1829.
- 122 De oproep tot stichting van het Genootschap ging uit op 18 juli, de eerste vergadering, uitgeschreven op 6 augustus, werd gehouden op 28 augustus (Breuker 1980, 49). De verschijningsdatum van *Hulde* blijkt uit de *Leeuwarder Courant* van 12 oktober. Niets wijst erop dat het boek na het toe- resp. invoegen van de opdrachten van 10 juni nog veranderd is. Waarom het dan toch vier maanden heeft geduurd voordat het verscheen, is onduidelijk.
- 123 Breuker 1997, 13.
- 124 Zie de brief van Scheltema van 24 april 1828 aan Halbertsma (in 6185 Hs, PBF). In die brief, die een antwoord op een niet bewaarde brief van Halbertsma aan Scheltema is, raadt Scheltema hem nadrukkelijk aan het Genootschap in te schakelen. In zijn brief van 5 april (ook een antwoord op een niet bewaarde brief) had Scheltema al geschreven dat hij wel wilde helpen bevorderen dat Halbertsma naar Oxford kon gaan.
- 125 Rask (Kopenhagen) , Jacob Grimm (Kassel) , Bowring (Londen) en Adelung (Petersburg) op 23 maart; voorts (op advies van Bowring in zijn brief van 2 juni 1829 aan De Crane; archief Telting-De Crane, RAF) : Ingram (Oxford) op 22 juni, Connybeare (Oxford), Price (Bristol), Turner (Londen), Torkstein (Kopenhagen) op 20 september; en dan nog Rafn (Kopenhagen), ook op 20 september, allen in 1829. Bij Connybeare en "Torkstein" zijn geen nadere gegevens vermeld, alleen achternaam en woonplaats. Dat kon ook moeilijk, want Connybeare was al overleden (in 1824), en Torkstein bestond niet, dat was een verlezing van Thorkelin (die trouwens in 1829 overleed) . (*Vervolg* (1829), resp. *Tweede vervolg van de Naamlijst der leden van het Provinciaal Friesch Genootschap* (1830), aangevuld met de precieze data uit de notulen (archieff Fries Genootschap, RAF)). Halbertsma begon in 1830 correspondentie met Grimm en Rask (Sybrandy 1969, 105).
- 126 Een illustratie van de zelfbewuste stemming geeft de bekende geschiedenis van de academie die Vriemoet in 1758 publiceerde, maar dat doet ook de nauwelijks opgemerkte "Beschrijving van de opkomst, den aanwas, en tegenwoordigen staat der vermaarde hoogeschool van Friesland, te Franeker" uit 1763. De tijd wordt tegemoet gezien dat de oude vermaardheid van de zeventiende eeuw weldra herwonnen zal worden (*De letter-historie—konst-en boek-beschouwer* (1763) 411-423, hier aangehaald 423).
- 127 Smit en Jensma 1985, 25, 29; Jensma 1985, 28-9, in Jensma e.a. (red.) 1985. Boeles noch

- Jensma signaleren de bloei.
- 128 Schrader ontleent zijn roem aan de school van dichtende neolatinisten die hij om zich heen vormde. Die was qua uitstraling en omvang voor die tijd uniek voor Nederland, alleen vergelijkbaar met de school van Burman in Amsterdam. Franeker was voor hem en zijn leerlingen het Claros van Ionië, de plaats waar een tempel van Apollo stond, en zijzelf voelden zich de Muzen (zie de fragmenten die Boeles I 81 en 91 uit *Pro Poetis* (1773) van Schrader en het *Carmen seculare* (1785) van Van Kooten geeft) . Guépin noemt Franeker onder Schrader dan ook een klein Rome. Hij signaleert (zij het niet zonder ironie) hoe de vroegere leerling Gadsco Coopmans, die we straks bij de natuurwetenschappen weer zullen ontmoeten, kennelijk de ambitie had om Vergilius te evenaren. Die hield bij de rectoraatsoverdracht in 1783 een rede in de vorm van een leerdicht over de inenting tegen de pokken (dat door niemand minder dan Goethe werd vertaald) en later wijdde hij zich nog aan een epos over Peter de Grote (Guépin 1993, 9; Boeles II 583-584).
- 129 Zie echter Sybrandy 1989 voor wat de filologie betreft.
- 130 Zie over Van der Ploeg Breuker 1986. Verband met Schrader wordt daar nog niet gelegd, maar cf. de lijst van poëzie uit zijn studententijd en ook de vermelding van zijn vertaling van Arntzenius gelegenheidsgedicht voor Offerhaus uit 1778.
- 131 Breuker 2000, 10.
- 132 Boeles II 595.
- 133 Cf. Boeles II 617
- 134 Cf. Heesakkers 1985, 484 en Sybrandy 1990.
- 135 De Vries 1827, 69-70 .
- 136 “nostro Marte recepta/ ..opes;/”, aangehaald uit Boeles I 81 (met dank voor de vertaling aan Sent Marks) .
- 137 Meijer 1999, 26. Een minder bekend voorbeeld dat het bovenregionale belang van Franeker op natuurwetenschappelijk gebied illustreert, bieden de publicaties van de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen uit deze jaren. Wie ze doorneemt, vindt er veel bijdragen uit Franeker in. Het archief van de Maatschappij kan bovendien laten zien dat Franeker natuurwetenschappers ook vaak om beoordelingen van inzendingen gevraagd werden (zie het archief van de Maatschappij in het Rijksarchief van Noord-Holland te Haarlem).
- 138 Kloek en Mijnhardt 2001, 450.
- 139 Archief Franeker universiteit 1585-1812 (tg. 181) nr. 117, RAF.
- 140 D.S.B. II, 286 (ontleend aan [www.theodeboer.com, general-biology1.html](http://www.theodeboer.com/general-biology1.html)). Bernard Meese, zoon en opvolger van de nog te noemen hortulanus David, overleed nog voordat hij bij Van Swinden zijn proefschrift over de invloed van lucht, warmte en vochtigheid op planten had kunnen verdedigen. Het werk was een vervolg op onderzoeken van Bonnet, die zich er zeer lovend over had uitgelaten (brief van Van Swinden aan Curatoren van 2 maart 1775 (1077 Hs, PBF); Boeles 1881 II, 561; *Experimenta physica de actione lucis, caloris et humiditatis in vegetabilia* (Franeker 1775).
- 141 Van Swinden 1780, 48.
- 142 Zuidervaart 1995, 170.
- 143 Dat was boud gesproken en het lijkt erop dat zijn lof van de Friezen naijver opwekte. Wat was namelijk het geval? Dat in Zeeland in opdracht van de Middelburger maecenas mr. J.A. van de Perre tussen 1782 of '83 en 1786 ook een planetarium gebouwd werd. Zuidervaart, die een grondige studie aan het Middelburgse planetarium wijdde, moet gissen naar de redenen, waarom Van de Perre het liet bouwen, maar komt niet op de mogelijkheid dat er wedijver met Franeker aan ten grondslag gelegen kan hebben. Hij houdt het zeer algemeen op algemene belangstelling voor natuurkunde, fysico-theologische inspiratie, het representatieve karakter van een planetarium en de demonstratiemogelijkheid voor derden. Alleen al de jaartallen doen echter aan wedijver van Zeeuwse kant denken. Daarop zou ook kunnen wijzen het feit dat de Leidse hoogleraar in de wiskunde C.H. Damen zijn oordeel over het planetarium van Van de Perre baseerde op een vergelijking met dat van Eisinga. Dat oordeel, gevraagd door de Hollandsche Maatschappij der wetenschappen, viel overigens in

het voordeel van Eisinga uit. Damen kwam op grond van nauwkeurige vergelijking tot het besluit dat 'de weetenschappelijke verdiensten van 't Zeeuwsche werktuig zeer verre inferieur zijn aan die van 't Friesche' (brief van 13 jan. 1788 aan Van der Aa, de secretaris van de Maatschappij; archief HMdW (tg. 444), nr. 63; RANH, Haarlem; voorzover die het planetarium betreft, gepubliceerd bij Zuidervaart en Hoitsma 1982, 93-95).

- 144 Breuker 1982, 336-337.
- 145 Dat deed hij als secretaris van het Genootschap van Liefhebbers van den Landbouw. Meese publiceerde erin over de ploeg en de zaaimachine die hij ontworpen had en die door de Franeker mechanisiers Bouts vervaardigd waren. Ook ontgon hij heidevelden en afgegraven kleilanden. Ongetwijfeld zijn ze niet alleen medewerker aan het blad, maar ook lid van dat verder nogal onbekend gebleven genootschap geweest (*De nieuwe wijze van landbouwen* 3 (1764) 382-389; 4 (1764) 269-278; Van der Loeff 1965, 121-123; Van der Poel 1949, 23-26).
- 146 Breuker 1982. Zo verzocht hij hun in februari 1776 om inlichtingen over de toen heersende strenge winter (kopie-brief van J.H. van Swinden van 3 febr. 1776 aan D. Fontein; BPL 755, UB Leiden; het vroom toen 23 graden te Franeker: Buisman 1984, 168). Uit de brief kan worden afgeleid dat ze met de echtgenotes wel bij elkaar kwamen.
- 147 Van Winter 1988, 130; Faber 1973, 362; Boeles II 477-478.
- 148 Boeles I 276-279, II 576-577; De Raad 1993, 25-29.
- 149 Adolf Ypey beoefende ook de latijnse dichtkunst, in het bijzonder in de vorm van gelegenheidsgedichten voor stadhouder Willem V. Zie voor een overzicht van zijn werk Boeles II 576-580.
- 150 Breuker 1982, 338.
- 151 Voorafgaand aan de hier behandelde tijd had met name Loré zijn plaats in die traditie gehad. Nicolaas Ypey trad in vele opzichten in zijn voetsporen.
- 152 Camper, D. Fontein, E. Alta en P.A. Bergsma bijvoorbeeld werden of waren al in 1787 lid van de Maatschappij ter bevordering van den landbouw te Amsterdam (Breuker 1984, 44, nt. 54).
- 153 Cf. Frijhoff 1985, 162, die overigens de bloeitijd van 1765 tot 1785 ook niet onderscheidt. Georgius Coopmans, de geleerde vader van Gadso, zelf medicus in de stad, moet dan ook hebben geweten dat hij in 1795 het onmogelijke vroeg toen hij in een medische vacature het curatorium als zijn wens te kennen gaf dat de academie 'voorzien worde met mannen, welke door hunne uitgegeeven schriften reeds een roemrijke naam in Europa zich verworven hebben' (Boeles II 654).

